

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Факультет (навчально-науковий інститут) історичний

Кафедра історіографії, джерелознавства та археології

До захисту допущено

Кафедрою _____ протокол № _____ від _____

завідувач кафедри _____ *Сергій Посохов* _____
(підпис) (ім'я, прізвище)

« _____ » _____ 2025 р.

Кваліфікаційна робота

здобувача другого (магістерського) рівня вищої освіти

«Молоточкоподібні шпильки як маркер поширення та впливу ямної
культурно-історичної спільності»

(назва роботи)

Спеціальність (спеціалізація) 032 «Історія та археологія»

Освітня програма « Історія та археологія»

Виконавець _____ *Юлія Деркач* _____
(підпис)

Науковий керівник _____ *Валерій Скирда* _____
(підпис)

Харків – 2025

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	
1.1. Історіографія дослідження	10
1.2. Джерельна база	17
1.3. Методологія та методи дослідження	19
РОЗДІЛ 2. МОЛОТОЧКОПОДІБНІ ШПИЛЬКИ В ПОХОВАННЯХ БРОНЗОВОЇ ДОБИ	
2.1. Молоточкоподібні шпильки як характерний артефакт поховань бронзової доби.....	23
2.2. Типологія та класифікація	29
2.3. Проблема атрибуції в науковому дискурсі.....	40
РОЗДІЛ 3. ДУХОВНО-КУЛЬТУРНЕ ЗНАЧЕННЯ ТА РОЛЬ МОЛОТОЧКОПОДІБНИХ ШПИЛЬОК В СУСПІЛЬСТВАХ БРОНЗОВОЇ ДОБИ: УКРАЇНСЬКИЙ ТА ЄВРОПЕЙСЬКИЙ КОНТЕКСТ	
3.1. Систематизація поширення за наявністю в похованнях.....	54
3.2. Визначення ареалу поширення.....	59
3.3. Молоточкоподібні шпильки як соціальний маркер у суспільствах ямної культурно-історичної спільності.....	65
ВИСНОВКИ.....	73
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	76
ДОДАТКИ.....	88
РЕЗЮМЕ.....	137
SUMMARY.....	137

Вступ

Як і кожна археологічна культура ямна культурно-історична спільність має свої знакові зразки матеріальної культури серед яких особливу увагу привертають унікальні, притаманні лише їй предмети – так звані молоточкоподібні шпильки, артефакти функція яких все ще не достатньо вивчена, однак вони вже стали своєрідним маркером визначення окресленої культурної приналежності.

Ямна культурно-історична спільність виникає наприкінці енеоліту початку бронзової доби, на тлі змін зумовлених кризою ранньоземлеробських суспільств, що сприяла виникненню нових великих етнокультурних об'єднань принісши за собою новий спосіб життя та господарювання. Для лісостепових та степових спільнот частково починається переорієнтація на скотарство, яка з одного боку давала змогу вижити, а з іншого призвела до зміни способу життя на рухливо-осілий, який у степовій зоні набув форм кочового. Поступовий занепад таких розвинених суспільств як, наприклад трипільське, відкривав шлях новим своєрідним об'єднанням які змішуючись створювали нові спільності на ґрунті занепалих та прийшлих етносів які в той час перебували у пошуку нових земель¹.

За ранньої бронзової доби у степової та лісостепової смугах Європи, внаслідок такої асиміляції виникла культура шнурової кераміки(ще відома як бойових сокир) яка передувє і частково співпадає з виникненням на територіях сучасної України кола культур ямної спільності. І хоча спад землеробства повертав суспільство до екстенсивного шляху розвитку, архаїзації та унеможливлення накопичення знань, попри спрощення побуту і відсутність накопичування матеріальних багатств) спільноти цієї культури вплинули на розвиток сусідніх суспільств принісши нові знання, а також елементи своєї культури та обрядовості.

¹ Бунятян К. П., Мурзін В. Ю., Симоненко О. В. На світанку історії // Україна крізь віки: у 15 т. Київ: Видавничий дім «Альтернативи». 1998. Т 1. С. 91-93.

Тож коло ямної культурно-історичної спільноти репрезентує спільноти бронзової доби, племена скотарів що вели рухливий спосіб життя поступово займаючи значні території Східної та Центральної Європи, які згодом мали контакти з спільнотами Північного Кавказу та Балкано-Карпатського регіону, та просувались далі асимілюючи й змішуючись з місцевими культурами.

Сама назва «ямна» походить від типу поховальних споруд – перекритих ям під курганными насипами. Вперше ця культура була виділена археологом Василем Городцовим¹ у 1901 – 1903 р. р. під час досліджень могил розташованих вздовж Сіверського Дінця. Згодом ним була запропонована концепція «тріади бронзової доби» що спиралася на основні виділені культури: ямну, катакомбну та зрубну, які поетапно змінювали одна одну в рамках власної хронології.

Пізніше, з виявленням та виокремленням нових культур в середині вже відомих, деякі археологічні культури (серед них і ямна), завдяки Миколі Мерперту почали розглядатися як історико-культурні спільноти – КІС². На той час він вважав ядром, центром походження цих спільнот Волзько-Уральський регіон.

Зростання обсягу археологічних знахідок спричинило появу нових питань – як щодо точного визначення належності певних типів поховань до конкретних культур, так і щодо їхнього місця в хронології бронзової доби. Запровадження радіовуглецевого методу датування дозволило уточнити часові межі цих культур та припустити можливість їх одночасного співіснування. Проте відповіді на ці питання досі являються складними і не завжди однозначними³.

У процесі вивчення ямні поховання було досліджено в степовій, лісо-степовій зонах України а також в Криму, ці результати дозволили сформулювати

¹ Скирда В. В., Скирда І. М. Дослідження В. О. Городцова на території сучасної України // Древности : Харьковский историко-археологический ежегодник. 2014. Вып. 13. С. 331.

² Мерперт Н. Я. Древнейшие скотоводы Волго-Уральского междуречья. Москва : Наука, 1974. 147 с.

³ Іванова С. В., Тощев Г. М. Бронзова доба Північно-Західного Причорномор'я: хронологія культур та можливість контактів // Вісник Київського національного університету культури і мистецтв. Серія: Музеєзнавство і пам'яткознавство. 2018. Вип. 2. С. 109.

характерні ознаки приналежності до кола Ямної культури: *ямний тип поховання; дерев'яні перекриття; кам'яні цисти; курганні насипи над могилами* (які часто слугували усипальницями для цілих родин); *кам'яні стели; просторове положення похованих* (скорчена позиція на боку); *використання природного пігменту – вохри* (поховання та кістяки посипалися вохрою, іноді мали місце сліди нанесення орнаменту цим барвником) та «лаконічний» поховальний інвентар (переважно *круглоденні керамічні горщики, прикраси, знаряддя праці та зброю*).

Ямна культурно-історична спільність залишила по собі значний слід в історії розвитку людства, адже саме ямникам приписують *винайдення колісного транспорту, будівництво поховальних насипів-курганів, створення кам'яних антропоморфних стел* та навіть *осідлання коней* (результати досліджень 2023 р. п'яти осіб ямного кола з курганів України, Румунії та Болгарії(3021–2501 рр. до н.е.), ідентифікують їх як найдавніших у світі вершників)¹.

Довгий час вважалося що вплив та поширення ямної мав більш завойовницький, інвазивний характер, проте зараз, у світлі нових генетичних досліджень, виникли протиріччя щодо протиставлення археологічного і генетичного поглядів. Не суголосність між цими концепціями на думку деяких дослідників може пояснити теорія фронтиру. Згідно цієї теорії представники племен ямної КІС радше освоювали нові торгові шляхи які сполучали досить віддалені території, подорожували ними, іноді повертаючись до початкових місць проживання (так звані «маятникові» переміщення), і що саме торгові, а не завойовницькі відносини були домінуючими між представниками ямної та тогочасним населенням Центральної та Західної Європи. Саме ця теорія може бути підґрунтям для реконструкції відтворення давньої історії Європи енеоліту-початку бронзової доби, адже археологічні дані підтверджують

¹ Trautmann M., Mitnik A., Massy N. et al. First bioanthropological evidence for Yamnaya horsemanship // Science Advances. 2023. Vol. 9, no. 9. P. eade2451. DOI: 10.1126/sciadv.ade2451.

просування та міграції населення з територій Північно-Західного Причорномор'я на захід, та створення нових фронтірних зон на шляху¹.

Наразі інтерес до ямної КІС підійнявся новою хвилею завдяки актуальним генетичним дослідженням та відкриттям. Так у 2025 році у науковому журналі «Nature» було опубліковано статтю «A genomic history of the North Pontic Region from the Neolithic to the Bronze Age»².

В рамках проєкту було проаналізовано 435 палеогенетичних маркерів (стійких фрагментів ДНК, що дозволяють визначати ступінь спорідненості людських спільнот) давніх людей зі археологічних пам'яток в Європі та проведено порівняльний аналіз з раніше відомими зразками. Результати цього дослідження показали що до 3000 р. д. н.е. на території українського степу прийшлий невідомий народ змішавшись з місцевим населенням утворив нову спільноту. Аналіз ДНК матеріалів дитячого зуба з поховання (багатошарове поселення доби міді-бронзи) поблизу с. Михайлівка (Україна, Херсонщина, Бериславський район) вказує на цю територію як генетичну колыску ямної КІС. Можливо це був центр її формування, батьківщина давніх скотарів-кочівників яка, згідно нових досліджень, бере свій початок з степів Причорномор'я, з території нинішньої України. Найімовірніше вже звідси представники ямної людяності поширилися далі, на значні території – аж до Іберійського півострова на заході та до Монголії і далі на схід. У такий спосіб ставши одним із тих ядер які сформували індоєвропейський суперетнос, заклавши цим основу сучасних націй.

У цьому ж журналі «Nature» було також опубліковано іншу статтю – «The Genetic Origin of the Indo-Europeans»³ яка дотримується більш «проросійської» теорії зародження ямної КІС на території Волзько-Уральського регіону. Цю теорію дещо спростовує вище згадана теорія фронтиру, утім саме виникнення такого суперництва у пошуку географічного

¹ Іванова С., Нікітін О. Ямна культура: походження та міграції в контексті теорії фронтиру // Записки історичного факультету. Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. Одеса, 2020. Вип. 31. С.19.

² Nikitin A. G., Lazaridis I., Patterson N., Ivanova S. et al. A genomic history of the North Pontic Region from the Neolithic to the Bronze Age // Nature. 2025. Vol. 639, № 8053. P. 124-131.

³ Lazaridis I., Patterson N., et al. The Genetic Origin of the Indo-Europeans. 2025. Nature 639. P. 132-42.

епіцентру генетичного походження пращурів індоєвропейців демонструє актуальність питання дослідження витоків походження культур ямного кола.

Проте, зводити всіх індоєвропейців лише до ямної культури було б помилковим спрощенням, адже виникнення їх спільноти/цього поняття є швидше прикладом міжпопуляційної взаємодії різних груп та культурних утворень які сформувалися в степовій зоні між Карпатами та Північним Кавказом. Однак все ж можна назвати правдивим вислів генетика Гарвардської медичної школи Девід Райха про те що ямники свого часу змінили популяції Європи і, зрештою, всього світу¹.

Повертаючись до терміну «міграція» варто зауважити що в сучасних наукових працях з культурології, етнології та археології він часто використовується для позначення як переселення певних груп людей, так і поширення створених ними культурних форм, адже кожен археологічний артефакт є результатом свідомої діяльності людини або групи людей. Такі артефакти являються хронологічними та культурними маркерами тієї чи іншої спільноти являючись показовою категорією інвентарю, вирізняючи та репрезентуючи свою культуру в рамках певного кола.

Актуальність і новизна дипломної роботи: наразі увага світової наукової спільноти до ямної КІС переживає новий підйом, адже людяність цієї спільноти розглядається як головний носій степових генетичних компонентів та індоєвропейських мов до Європи та Азії. Завдяки новим мультидисциплінарним дослідженням стають відомі нові центри походження найдавніших носіїв ямної культури, один з яких нині пов'язують і з територією України. Тож наукові дані пов'язані з цією спільністю стають наново важливими і цінними для досліджень.

У світлі цього **актуальність** дослідження молоточкоподібних шпильок полягає в тому, що ці артефакти як маркери своєї культури стають ідеальним об'єктом для вивчення мобільності, міжкультурних контактів та соціальної

¹ Reich D. Who We Are and How We Got Here : Ancient DNA and the New Science of the Human Past. New York : Vintage Books, 2018. P. 108.

структури тогочасних суспільств. Детальний аналіз цих предметів може стати ключем для розуміння процесів що відбувалися в Європі за часів бронзової доби.

Новизна. У межах нашого дослідження було зібрано з різних джерел та проаналізовано 74 молоточкоподібних шпильки знайдених на території України та 18 екземплярів з європейських територій що раніше не вважалися дотичними чи притаманними поширенню ямної КІС. Знайдений матеріал було систематизовано в таблиці, а також за допомогою зібраних даних було створено інтерактивну мапу. Зібраний матеріал дозволив знайти аналогії та провести паралелі між точками виявлення молоточкоподібних шпильок. Таким чином наше дослідження дало змогу визначити нові ареали поширення культур кола ямної спільноти та дозволило краще зрозуміти динаміку етнокультурних процесів у Європі бронзової доби.

Об'єкт дослідження – молоточкоподібні шпильки ямної КІС на території України та їх знахідки поза межами усталеного ареалу поширення культури.

Предмет дослідження – вплив ямної КІС на сучасну Європу та молоточкоподібні шпильки як маркер цього впливу.

Мета даної роботи полягає у дослідженні молоточкоподібних шпильок у всіх регіонах їх розповсюдження. Відповідно до нашої мети ми поставили перед собою наступні **завдання**:

- дослідити молоточкоподібні шпильки як характерний артефакт поховань бронзової доби;
- визначити їх типологію та класифікацію;
- розглянути проблему атрибуції в науковому дискурсі;
- визначити ареал поширення молоточкоподібних шпильок;
- виділити аналогії та пов'язати ймовірні регіони створення з кінцевими точками знахідок;
- розглянути молоточкоподібні шпильки у якості соціального маркеру суспільств ямної культурно-історичної спільноти.

Територіальні межі дослідження: територія сучасної України, Центральної та Східної Європи.

Хронологічні межі охоплюють (згідно радіовуглецевих даних) період існування перших молоточкоподібних шпильок – приблизно від 3 300 р. до н. е. (кінець енеоліту/мідної доби) до 2 600 р. до н. е. (бронзова доба) що є періодом існування ямної культурно-історичної спільності та культур з якими вона перетиналася на межі свого раннього та пізнього етапів існування.

У межах **апробації** відбулась участь та публікація тез доповіді «Ямна культурно-історична спільність у нових дослідженнях. Український та міжнародний контекст» на IX Міжнародної науково-практичній конференції «Інноваційний потенціал та правове забезпечення соціально-економічного розвитку України: виклик глобального світу». (20-21 травня 2025 р. м. Полтава)¹. Та публікація статті «Знахідки молоточкоподібних шпильок на Полтавщині» у збірнику «Старожитності Лівобережного Подніпров'я» – фахового збірника КЗ «Центр охорони та досліджень пам'яток археології» Полтавської обласної ради².

Структура роботи складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку джерел та літератури та додатків у вигляді розробок зведених таблиць, порівняльних мап, інфографіки та фото.

¹ Деркач Ю. Ямна культурно-історична спільність у нових дослідженнях. Український та міжнародний контекст // Інноваційний потенціал та правове забезпечення соціально-економічного розвитку України: виклик глобального світу : матеріали IX Міжнар. наук.-практ. конф., 20–21 трав. 2025 р. Полтава : ПІЕП, 2025. С. 79–80.

² Деркач Ю. В. Знахідки молоточкоподібних шпильок на Полтавщині // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2023 = Antiquities of the Left Bank Dnieper Regions – 2023: збірник наукових праць. Харків; Полтава : ТОВ «Майдан», 2024. С. 96–118.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія дослідження

У статусі помітного та вже задокументованого супровідного поховального інвентарю молоточкоподібні шпильки вперше з'являються у працях учених наприкінці XIX ст., в цей час накопичувався великий пласт знахідок та описів курганных старожитностей, які тоді масово досліджували. Згодом, на початку XX ст., знахідки цих артефактів увійшли до характерного набору предметів нещодавно визначеної ямної культури.

Цей час можна визначити як початок історіографії щодо об'єкту та предмету нашого дослідження, яку ми поділили на такі періоди: *кінець XIX початок XX століття; 20–40-і роки XX століття; друга половина XX початок XXI століття*. Такий поділ зумовлений наявністю ключових стадій що розкривають стан дослідження питання: від зародження, піку академічного інтересу, до спаду та переформатування у ширший контекст у світлі нових мультидисциплінарних досліджень.

Кінець XIX початок XX століття.

Цей етап характеризується першими розкопками курганів, хоч і дещо безсистемними, проте він дав першу інформативну наукову базу щодо поховань «забарвлених скорчених кістяків» бронзової доби.

Молоточкоподібні шпильки, їх описи та замальовки є у працях: Дмитра Самоквасова про розкопки запорізького кургану Безчасна могила, 1884 р.; Георгія Скадовського про дослідження курганів на Херсонщині у 1886 -1888 р.р.¹; Готфрида Оссовського який у 1887 р. досліджував курган Великий монастирський у тогочасній Київській губернії²; в кримських дослідженнях

¹ Скадовский Г. Л. Белозерское городище Херсонского уезда, Белозерской волости и соседние городища и курганы между низовьем р. Ингульца и началом Днепровского лимана // Труды восьмого археологического съезда в Москве 1890. Москва: Товарищество типографии А. И. Мамонтова. Т. III. С. 1897.

² Ossowski G. Materyjale do Paleoehtnologii kurhanow ukrainskich. Zbior Wiadomosci do Antropologii krajowej, т. XII. Krakow, 1888, стр. 65, табл. IX, 6, XI.

сходознавця Михайла Веселовського 1890 р.; розкопках «перспективних курганів» на Херсонщині Федора Брауна у 1898 р.; у дослідженнях курганів на березі р. Угорський Тікич у 1901 – 1903 років археолога-аматора, поміщика Олександра Бидловського¹; описі дослідження курганів Катеринославської губернії у 1903 р Дмитра Яворницького; польського археолога, який досліджував у 1912 р. групи курганів в нинішніх Черкаській та Вінницькій областях Казимира Столихво².

Вагомими є також роботи Василя Городцова³, який систематизувавши матеріал з розкопок на Сіверському Дінці у 1901 – 1903 р. р виділив ямну культуру, та виокремив сталі, канонічні ознаки по яким визначається археологічна культура. Василь Городцов також підтримував теорію польського археолога Еразма Маєвського щодо впливу кріто-мікенської культури на тогочасні степові культури бронзової доби на європейських територіях. Останній, форму молоточкоподібних шпильок та їх важливість як знакового артефакту свого кола, порівнював з сокирою-лабрисом, та вважав наші культури такими, що зазнали впливу мінойської цивілізації⁴.

20–40-і роки XX століття.

Праці цього періоду знаменують поворот до інших теорій та повертають увагу дослідників до пошуку інших внутрішніх закономірностей та витоків ямної культури.

Так хорватський археолог Владімір Мілойчич, ще у 1955 році у своїй праці «Про хронологію моточкоподібних шпильок»⁵, висловив припущення про походження знайдених у Центральні Європі шпильок провівши паралелі зі знахідками срібних молоточкоподібних шпильок в малоазійському Аладжа Хююк. Ця концепція йшла в розріз з тогочасною кріто-мікенською теорією

¹ Bydlowski A. Mogily w Nowosiolce // Swiatowit, T. VI. Warszawa, 1905. T. VI. C. 8 -30.

² Шалк, Э. Две коллекции находок из курганов на территории Украины (Национальный музей естественной истории Смитсоновского института, Вашингтон, окр. Колумбия). Stratum plus (2), 2015. 362,371.

³ Городцов В. А. Культуры бронзового века в средней России. Отчет Императорского Российского Исторического музея за 1914 г. Москва, 1916. С. 59–104.

⁴ Majewski E. O charakterze starszych kurhanów grupy Jackowickiej. Światowit. 1905. T. VI. S. 47–72.

⁵ Milošević V. Zur Zeitstellung der Hammerkopfnadeln // Germania. 1955. T. 33. № 3. С. 241.

культурного впливу на населення євразійського степу до якої схилялися Василь Городцов та Еразм Маєвський, та поклала початок новому дискурсу.

Наступний етап цього періоду характеризується переходом до кількісного методу аналізу археологічних матеріалів, де в історіографії окрему позицію займають спроби класифікацій молоточкоподібних шпильок.

Цим у різні роки займались: Борис Латинін у 1967р.; Володимир Сафронов у 1973 р¹.; Людмила Ковальова у 1991 р².; Анатолій Гей у 2000 р³.

Завдяки кількісним методам та аналітичному підходу класифікаційних спроб цих дослідників молоточкоподібні шпильки набули своєрідного статусу маркера явної спільності, за допомогою якого намагались визначити хронологічні межі поширення культури та можливий час і тривалість її перетину з катакомбною культурою.

Визначний вклад у вивченні об'єкту нашого дослідження належить Борису Латиніну, який є автором першого ґрунтовного зводу про молоточкоподібні шпильки де він проаналізував їх та об'єднав їх у працю «Молоточковидные булавки, их культурная атрибуция, и датировка» (1967 рік)⁴. Саме він зібравши всі наявні та доступні на той час матеріали він згуртував їх у дві групи: Причорноморські та Передкавказькі. З першої групи дослідник виділив п'ять типів поділяючи їх за формою, розташуванню молоточкоподібних бічних виступів на вершці шпильки, та за формою профілю стержня. Саме класифікацією, описом та зображеннями предметів з Причорноморської групи ми користувались в рамках свого дослідження.

Варто сказати що Борис Латинін не тільки зробив актуальною тему молоточкоподібних шпильок, а і заклав майбутню базу їх дослідження, якою, ми також використовуємо у своїй роботі.

¹ Сафронов В. А. Классификация передкавказских костяных молоточковидных булавок // Краткие сообщения Института археологии., 1973. Вып. 137 С. 42-47.

² . Ковалева И. Ф. Молоточковидные булавки Северного Причерноморья (опыт классификации) // Проблемы археологии Северного Причерноморья : (к 100-летию основания Херсонского музея древностей). Херсон, 1991. С. 26-32.

³ Гей А. Н. Костяные булавки эпохи бронзы в Предкавказье (динамика форм и некоторые вопросы хронологии) // Древности Кубани. Краснодар, 1987. С. 15.

⁴ Латынин Б. А. Молоточковидные булавки, их культурная атрибуция и датировка // Археологический сборник Государственного Эрмитажа. Ленинград, 1967. Вып. 9. 96 с.

В цей період також актуалізувалося питання атрибуції молоточкоподібних шпильок, всі вище згадані розробники класифікацій висловлювали свої гіпотези з цього приводу, думки варіювалися між ужитковим та сакральним призначенням цих предметів. Надія Ніколаєва, наприклад, відносила молоточкоподібні шпильки до культу Великої богині, який пов'язувала, проводячи паралелі з трипільською культурою та культурами пізнього неоліту, з поширенням культу божества родючості та відродження¹.

На той час дискусійним залишилось також питання їх ямного чи катакомбного походження, яке перекликалося з питанням так званої «індо-арійської» першості людяності бронзової доби.

Друга половина XX початок XXI століття.

Так як ми розглядаємо молоточкоподібні шпильки як маркер поширення і впливу ямної КІС, важливе значення для розуміння процесів що відбувались в Європі за ранньої бронзової мають праці зосереджені на цьому періоді та новітніх дослідженнях можливих ямних впливів на інші, не притаманні поширенню цієї культури території.

Саме такими є роботи Світлани Іванової, професорки, докторки історичних наук, яка є провідною дослідницею Інституту археології Національної академії наук України. Її наукові інтереси зосереджені на добі міді та бронзи (єнеоліт-рання бронза) у Східній Європі, з особливою увагою до ямної культурно-історичної спільності та вивчення контактів населення Північно-Західного Причорномор'я, що якнайкраще підходить для нашої теми. І хоч дослідниця вважає кераміку найважливішою категорією інвентарю, у цій спільній з Геннадієм Тощевим статті згадуються молоточкоподібні шпильки як характерний артефакт ямної КІС²

¹ Николаева Н. А. О лингвокультурной атрибуции и семантике «костяных молоточковидных булавок» (по материалам раскопок 1986 года в Калмыкии) // Бюллетень Калмыцкого научного центра РАН. 2019. № 4 (12). С. 163.

² Ivanova S., Toshev G. The Middle-Dniester Cultural Contact Area of Early Metal Age Societies: The Frontier of Pontic and Baltic Drainage Basins in the 4th/3rd–2nd Millennium BC / ed. by A. Koško. Poznań : Adam Mickiewicz University, 2015. P. 357.

У своїх роботах Світлана Іванова також підтримується концепції саме культурно-історичної спільності, на противагу терміну «ямна культура», і розглядає тогочасну спільноту як надетнічну групу, яка не військовою експансією, а торгівлею та культурними обмінами поширила свій вплив на значні території створюючи нові фронтірні зони на межах перетину з місцевим населенням. Цю гіпотезу вона розглядає у своїй спільній з Олександром Нікітіним статті – «Ямна культура: походження та міграції в контексті теорії фронтиру»¹.

Також Світлана Іванова вживає термін «дифузія» для опису характеру зв'язків за часів так званої великої міграції, і на противагу класичній теорії поширення ямної культури використовує цей термін як позначення більш комплексної картини взаємодії – через створення культурної єдності на значних територіях яка не обов'язково є генетичною єдністю, а більш складним процесом переплетення та запозичення ідей між місцевим та прийдшим населенням. Саме в новостворених фронтірних зонах відбувались на думку дослідниці ці процеси культурної та ідеологічної дифузії.

Серед наукових праць Світлани Іванової також виділяється колективна монографія присвячена змінам природного середовища та їх впливу на міграції давніх культур в Північно-Західному Причорномор'ї².

Наукові дослідження цього періоду також звертались до питань визначення етнічних і соціальних характеристик ямної спільноти³, спроб реконструкції станово-кастової системи – Сергій Пустовалов⁴, та визначення антропологічного складу населення – Світлана Круц⁵.

¹ Іванова С., Нікітін О. Ямна культура: походження та міграції в контексті теорії фронтиру // Записки історичного факультету. Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. Одеса : 2020. Вип. 31. С. 19–27.

² Іванова С., Киосак Д., Виноградова Е. Палеоекологія и культурная динамика. Голоцен Северо-Западного Причерноморья. Saarbruken : LAP Lambert, 2011. 268 с.

³ Пустовалов С. Ж. Етносоціальна характеристика ямного суспільства Північного Причорномор'я// Наукові записки НаУКМА. Історія. 2000. Т. 18. С. 156–165.

⁴ Пустовалов С. Ж. О возможности реконструкции сословно-кастовой системы по археологическим материалам//Древности степного Причерноморья и Крыма. Запоріжжя : Запорізький державний університет, 1995. Т. 5. С. 21–35.

⁵ Круц С. І. Антропологічний склад населення//Давня історія України. Київ : Наукова думка, 1997. Т. 1. С. 529–544.

Цей історіографічний період також не оминув питання атрибуції молоточкоподібних шпильок, до нього зверталися прихильники теорії застібок – Дмитро Куштан у 1996 р.¹ та Андрій Василенко². Останній висунув нову теорію яка об'єднує в одну систему кріплення кістяні пряжки та молоточкоподібні шпильки спираючись на атрибути з зображень на антропоморфних кам'яних стелах та по-новому інтерпретуючи їх.

Прихильники сакрального використання молоточкоподібних шпильок також привнесли нове бачення у символізмі цих предметів: Олексій Бритюк у 1996 р дослідив комплекси з молоточкоподібними шпильками як такі що пов'язані з ритуальним шлюбом та культом змії³, а Григорій Буров у 2001 р передусім розглядав їх як фетиш фалічного культу, що пов'язаний з родючістю та розмноженням⁴.

Окремо варто виділити у цьому підрозділі історіографії і актуальні закордонні дослідження.

Крім наукових праць суто закордонних дослідників, сюди ми включили також дослідження міждисциплінарні, та ті де задіяні автори з кількох країн.

Дослідженням – проривом, яке завдяки радіовуглицевому датуванню, дало, іноді не очікувані, відповіді на запитання щодо хронологічних визначень конкретних типів молоточкоподібних шпильок та їх використання, стало дослідження «Радіовуглицеве датування кістяних шпильок доби бронзи з Євразійського степу»⁵ опубліковане у 2011 р. в польському науковому журналі що спеціалізується на абсолютних методах датування – «Geochronometria: Journal on Methods and Applications of Absolute Chronology».

¹ Куштан Д. П. Про використання молоточкоподібних шпильок // Матеріали IV Міжнародної археологічної конференції студентів і молодих учених (Київ, 14–16 травня 1996 р.). Київ : Соборна Україна, 1996. С. 120-122.

² Василенко А. И. Реконструкция крепления и назначения пряжек эпохи средней-поздней бронзы (в связи с трасологическими исследованиями А. Н. Усачука) // Проблемы эпохи бронзы Великой Степи : сб. науч. ст. Луганск : Глобус, 2005. С. 91-92.

³ Бритюк А. А. Заметки о семантике молоточковидных булавок//Древние культуры Восточной Украины. Луганск: Изд-во ВУГУ, 1996. С.225.

⁴ Буров Г. М. О функциях молоточковидных булавок бронзового века // Старожитності степового Причорномор'я і Криму. Запорізький державний університет, 2001. Т. 9. С. 21–37.

⁵ Shishlina N. I. et al. Radiocarbon dating of the Bronze Age bone pins from the Eurasian steppe // Geochronometria. 2011. Vol. 38, No. 2. P. 107–115.

Це дослідження серед іншого показало що: типологічно найдавнішими були катапультно-подібні шпильки, з наверхом у вигляді рогатки, і вони передували молоточкоподібним екземплярам; шпильки з пізнішим типом орнаменту(згідно наявних класифікацій) не були пізнішими, а навпаки – більш ранніми; і що дата виготовлення шпильки може значно різнитися від дати її покладення в поховання і ця різниця може описуватися століттями.

Також нові спроби пошуку генетичних витоків предків сучасних європейців та індоєвропейської мовної родини втілив міждисциплінарний дослідницький проект 2019 – 2024 р.р., департаменту культури Гельсінського університету за фінансування Європейської дослідницької ради, в рамках програми Європейського союзу з досліджень та інновацій Horizon 2020 – «The Yamnaya Impact on Prehistoric Europe» (YMPACT)¹, який вивчав вплив ямної культурно-історичної спільності на доісторичну Європу. Його метою було дослідити масштабні зміни що відбулися в Європі ,близько 5000 років тому, визначити західні ареали поширення ямної КІС та зрозуміти зміни які вона з собою привнесла. Дослідження стосувались таких питань: поховальна археологія ямних курганів та їх матеріальна культура; зовнішній вигляд та динаміка популяції; взаємодія з навколишнім середовищем; спосіб життя та харчування. А також передачу інновацій, звичаїв та генів далі на західні і північно-західні регіони та їх взаємодія з місцевими культурами дзвоноподібних келихів та шнурового посуду.

Наразі інтерес до ямної КІС підійнявся новою хвилею завдяки актуальним дослідженням та відкриттям. Це, вже вище згадані нами, публікації про генетичні витоки ямної КІС опубліковані у 2025 році в науковому журналі «Nature», які викликали як у світі, так в Україні значний резонанс.

¹The Yamnaya Impact on Prehistoric Europe (YMPACT). 2019-2024. URL: <https://www.helsinki.fi/en/researchgroups/the-yamnaya-impact-on-prehistoric-europe> (дата звернення 21. 04. 2025)

1.2. Джерельна база.

Наше дослідження представлене досить репрезентативним комплексом що складається з таких видів джерел: *матеріальні* та *писемні*.

Матеріальні.

Основним джерелом цього розділу є самі археологічні артефакти – молоточкоподібні шпильки (яких до загального переліку і опрацювання було зібрано нами у кількості 74 екземплярів знайдених у різні роки на території України та 18 з інших європейських територій).

Першими артефактами що започаткували дослідження та відкрили збір даних були дві молоточкоподібні шпильки з поховань ямної КІС знайдені нами у 2020 році поблизу с. Хоружі, Решетилівського району Полтавської області (**Рис.1, 2, 3**). Це була спільна експедиція НДЦ «Рятівна археологічна служба» (м. Львів) та КЗ «Центр охорони та досліджень пам'яток археології» (м. Полтава), що передувала будівництву траси Н-31.

Інша пара шпильок знайдених також на Полтавщині, була відцифрована та опрацьована нами безпосередньо в Полтавському краєзнавчому музеї ім. Василя Кричевського – це артефакти знайдені у 1921 – 1925 роках археологом Михайлом Рудинським (**Рис. 4**).

Інформацію та сучасні відцифровані матеріали вдалося також отримати від співробітників відділу археології Дніпропетровського національного історичного музею ім. Дмитра Івановича Яворницького, за що ми їм дуже вдячні! Це фото та опис трьох молоточкоподібних шпильок знайдених під час розкопок поблизу с. Новокиївка (Грушевський кар'єр МГЗК) Токмаківського району, Дніпропетровської обл., експедицією Дніпропетровського історичного музею у 1983, 1989 та 1991 роках.

Для всебічного вивчення об'єкту нашого дослідження нами було також проаналізовано супутній знахідкам молоточкоподібних шпильок поховальний інвентар (кераміку, знаряддя праці, культові предмети та прикраси) частина з якого була безпосередньо опрацьована нами при передачі колекцій до фондів

Полтавського краєзнавчого музею, а інша, за запитом, досліджена у фондах того ж музею.

Писемні.

Цей тип джерел використаний для нашого дослідження поділяється на опубліковані та не опубліковані матеріали, серед них:

- описи шпильок зі звітів Інституту археології України (особливо експедиції 1960–1990-х років) та сучасних звітах що стосуються не чисельних знахідок останніх років¹;

- палеоостеологічні дослідження – аналіз кісткової сировини, технік свердління й полірування. Зокрема з приводу консультації щодо сировини з якої були виготовлені молоточкоподібні шпильки знайдені на Полтавщині, ми звертались до кандидатки біологічних наук, наукової співробітниці Інституту зоології ім. І. І. Шмальгаузена – зооархеологині Євгенії Яніш;

- антропологічні звіти. Попередні звіти щодо антропологічного аналізу кісткових матеріалів виявлених Решетилівською археологічною експедицією НДЦ «РАС» ІА НАН України у 2020 р. поблизу с. Хоружі Решетилівського району Полтавської області (керівник проекту – Шерстюк В. В.) були надані кандидатом медичних наук, старшим співробітником, очільником Лабораторії медичної та історичної антропології ЦОДПА – Андрієм Артем'євим².

- звіти та наукові статті закордонних археологів, що досліджували пам'ятки хронологічно тотожні ямній КІС на території Великої Британії, Німеччини, Польщі та інших Європейських країн.

Таке поєднання матеріальних і писемних джерел у дослідженні створило необхідне підґрунтя для аналізу молоточкоподібних шпильок як знакового артефакту культур ямного кола, де самі археологічні артефакти забезпечили

¹ Сало Б., Шерстюк В. Про археологічні розкопки при будівництві обходу м. Решетилівка на ділянці км. 168+110 – км 172+140 під час реконструкції автомобільної дороги державного значення Н-31 Дніпро-Царичанка-Кобеляки-Решетилівка, Полтавська область. Машинопис. Фото, рисунки, додатки. Полтава, 2025. НА ЦОДПА. Ф. е. Спр. 873. 395 арк. 2020.

² Каськова Л. Ф., Артем'єв А. В., Кулай О. А., Моргун Н. А., Хміль О. В., Коваленко М. В. Попередній антропологічний аналіз кісткових матеріалів, виявлених Решетилівською археологічною експедицією НДЦ «РАС» ІА НАН України у 2020 р. поблизу с. Хоружі, Поточок, Пасічники Решетилівського району Полтавської області (керівник проекту – Шерстюк В. В.). Полтава: УМСА; КЗ «ЦОДПА» Полтавської обласної ради, 2020.

необхідну базу, тоді як публікації, звіти та порівняльні аналізи дозволили інтегрувати їх у тематично ширший контекст щоб продемонструвати зв'язки культур доби енеоліту – ранньої бронзи.

1.3. Методи та методологія.

Наше дослідження молоточкоподібних шпильок як маркерів кола ямної КІС передбачало комплексне застосування різних методологічних підходів, які дали змогу розглянути походження цих артефактів, визначити їх функціональне призначення та культурно-соціальну складову.

Порівняльно-типологічний підхід: пошук та зіставлення зразків шпильок з аналогічними артефактами суміжних по часу культур – середньостогівської, катакомбної, буджацької, городоцько-здовбицької, а також Західно і Центрально-європейських культур шнурової кераміки та дзвоноподібних келихів. Порівняння типів, пропорцій та декоративних елементів дозволяє визначити спільні технологічні традиції, можливі шляхи культурних контактів і запозичень. Особливу увагу було приділено типологічним особливостям наверхів шпильок та співвідношенню інших зовнішніх відмінностей. Цей аналіз аналогій допоміг не лише класифікувати предмети, а й простежити еволюцію форм у динаміці розвитку культур ямного кола.

Техно-морфологічний аналіз: вивчення техніки виготовлення охоплює мікроскопічний аналіз поверхні, пошук слідів різання, шліфування, свердління чи полірування, що дозволяє реконструювати послідовність технологічних операцій та фіксувати особливості обробки матеріалу.

Контекстуальний аналіз поховань: одним із ключових аспектів було дослідження просторового розташування шпильок у межах поховальних комплексів. Враховувалося положення предмета відносно тіла похованого, а також наявність інших елементів інвентарю. Таке поєднання дозволило реконструювати можливі аспекти використання молоточкоподібних шпильок,

а аналіз гендерно-вікової приналежності похованих допоміг виявити соціальні закономірності у використанні цих артефактів у якості супутнього інвентарю.

Просторово-картографічний аналіз: картографування місць знахідок молоточкоподібних шпильок із їх фіксацією дозволило виявити ареали їх поширення. Співставлення на основі цього, пошук аналогій, показав зв'язок між ними та можливі шляхи перетину культурних зон та відкрили перспективи для побудови моделей культурної інтеграції та контактів ямного кола з іншими спільнотами Європи.

Функціонально-інтерпретаційний підхід: на основі типологічних та контекстних даних було відтворено умовну реконструкцію функцій шпильок – від ужиткових до сакральних, а залучення аналогій (зокрема, неолітичних у яких вже були розвинені традиції кістяного виробництва та їх декору) допомогло розширити уявлення про роль цих предметів у соціально-ритуальних практиках. Також було приділено увагу питанням гендерної приналежності цих статусних предметів.

Всі ці підходи у поєднанні дали можливість сформувати багатовимірну модель нашого дослідження, дозволили знайти і проаналізувати знахідки поза усталеними межами поширення ямної КІС та здійснити спробу визначити їх місце у світоглядній та матеріальній системі тогочасної людяності.

Для кращого розкриття заявленої теми у ході дослідження ми використали такі методи:

Хронологічний: збір та співставлення датованих комплексів зі знахідками молоточкоподібних шпильок задля відстеження періоду поширення для визначення можливих контактів та характеристик зв'язку між близькими у часі археологічними культурами.

Порівняльний: співставлення за спільними ознаками екземплярів молоточкоподібних шпильок як всередині поширення кола ямної КІС, так і за її межами – зі знайденими на територіях Західної, Центральної Європи та кількох знахідок зі східних країн.

Типологічний: аналіз конструктивних відмінностей що дозволив висловити припущення про функціональну приналежність цих артефактів, визначити їх функцію (ужиткову чи сакральну) та гіпотетичну приналежність їх власників до певного суспільного кола.

Таким чином у ході нашого дослідження історіографії, джерельної бази та методології можемо підсумувати наступне:

1. Огляд наукової літератури, присвяченої знахідкам молоточкоподібних шпильок ямної КІС на території України та їх знахідки поза межами усталеного ареалу поширення культури, показав, що низка важливих аспектів, зокрема систематизація, локалізація та проведення паралелей зі українськими знахідками не були предметом систематичного розгляду залишившись поза увагою попередніх дослідників.

Отже, ідентифікована дослідницька прогалина, яка полягає у відсутності збору та систематизації даних щодо східно та західноєвропейських знахідок молоточкоподібних шпильок та пошуку їх аналогій на територіях притаманних усталеному ареалу поширення безпосередньо обґрунтовує наукову новизну та значущість виконаної роботи, визначаючи дослідження молоточкоподібних шпильок у всіх регіонах їх розповсюдження як її ключову мету.

2. З метою всебічного, повного розкриття проблеми сформовано репрезентативний джерельний комплекс. Цей комплекс охоплює матеріальні та писемні види джерел серед яких: самі молоточкоподібні шпильки та супутній їм поховальний інвентар; описи цих артефактів з археологічних звітів; антропологічні звіти. Проведений аналіз дозволяє стверджувати, що обрана джерельна база є репрезентативною, повною та достатньою для досягнення цілей дослідження.

3. Концептуальною основою роботи виступив порівняльно-типологічний підхід, який гарантує цілісність, об'єктивність та послідовність розгляду матеріалу.

Для вирішення дослідницьких завдань застосовано комплекс загальнонаукових методів (аналізу, синтезу, порівняння) та спеціальних методів, що відповідають специфіці предметної області.

Зокрема, використання функціонально-інтерпретаційного підходу сприяло систематизації викладу матеріалу, а просторово-картографічний аналіз забезпечив коректний порівняльний аналіз, тим самим повністю реалізуючи функціональне призначення методів у досягненні поставленої мети.

Сформований методологічний апарат визнано адекватним інструментарієм для виконання аналітичної частини роботи.

РОЗДІЛ 2. МОЛОТОЧКОПОДІБНІ ШПИЛЬКИ В ПОХОВАННЯХ БРОНЗОВОЇ ДОБИ

2.1. Молоточкоподібні шпильки як характерний артефакт поховань кола Ямної КІС бронзової доби.

Представники Ямної КІС попри унікальну поховальну архітектуру та впізнавану обрядовість зазвичай мають не чисельний та досить «аскетичний» супровідний інвентар який загалом можна розділити на кілька категорій: *знаряддя праці та озброєння; глиняний посуд; прикраси; культові предмети; вохру та кістки тварин*. Досить часто похованого супроводжує лише один предмет з вище згаданих категорій, хоча трапляються поховання з повним набором з переліку.

Серед усього супровідного інвентарю яскраво виділяються молоточкоподібні шпильки¹ – артефакти атрибуція та чіткість культурного контексту яких досі не мають узгодженого наукового пояснення, проте вони являються одним із важливих маркерів свого кола та ямного впливу загалом.

Варто зазначити що назва «шпильки» не визначає їх функцію, а є умовною, наданою виключно через схожість з однойменними предметами завдяки своїй будові – це виріб на кшталт голки з певної форми наверхшам з одного боку і звуженим/загостреним кінцем з іншого². У них найчастіше зустрічається відносно-стала форма наверхшам у вигляді молоточків (котушок, кулачків, ріжок) що зумовило закріплення якісного прикметника «молоточкоподібний» за узагальненою назвою цих артефактів.

Також зауважимо що у нашому дослідженні розглянуто переважно рогові/кістяні екземпляри саме з молоточкоподібним наверхшам, проте враховано і екземпляри варіативних форм, які іноді тяжіють до більш заокруглених чи сплюснених, так як у інших дослідження вони також

¹ Shishlina N. I. et al. Radiocarbon dating of the Bronze Age bone pins ...P.107.

² Шилов Ю. О. Прабатьківщина аріїв : історія, обряди, міфи. Київ : Аратта, 2009. С.246.

розглядаються як тотожні у всіх сенсах та як ті, що мають однакове семантичне навантаження з молоточкоподібними екземплярами.

Ці своєрідні предмети цілком можливо назвати довершеними витворами давнього мистецтва зважаючи на їх ретельне, уважне до деталей та потребуюче значних зусиль виготовлення, а це в свою чергу вказує як і на їх важливу для людини прижиттєву роль, так і на акцентність у поховальному обряді¹. Кожна шпилька по своєму унікальна і навіть декоровані між собою дещо різняться, хоча базові елементи орнаменту – ромби, трикутники, смуги та зигзаги є дивовижно усталеними і схожими на всіх оздоблених артефактах.

На деяких виробках також присутні помітні сліди використання чи зносу, про що свідчать заполірованості та зтертості окремих їх частин², що вказує на те що вони служили своїм власникам тривалий час, передавались поколіннями у спадок чи були родовою інсигнією влади, тому дата виготовлення шпильки та дата її покладення до поховання можуть не збігатися³

Існує припущення, що шпильки не були предметом обміну, а виготовлялися безпосередньо в одній спільноті чи родині⁴. Адже присутність шпильки в похованні надавала особливе значення своїм власникам (як пожиттєво так і після смерті) не залежно від їх гендерної приналежності – вони трапляються у похованнях чоловіків та жінок репродуктивного віку, у похованнях осіб літнього та старечого віку, а також у могилах підлітків і дітей.

І хоча загально прийнято характеризуючи археологічну культуру здебільшого спиратися на кераміку як важливий культурний маркер, адже матеріал, спосіб виготовлення, форма та орнаментика конкретного об'єкта, дозволяють сприймати його як цілісне явище певної культури, а виділяючи спільні особливості – об'єднувати та класифікувати у групи, що робить доступним для вивчення населення яке користувалося тим чи іншим типом

¹ Бритюк А. А. Заметки о семантике молоточковидных булавок//Древние культуры Восточной Украины. Луганск: Изд-во ВУГУ, 1996. С.225.

² Сало, Б., Шерстюк, В. Рятівні дослідження курганного могильника поблизу с. Хоружі // Археологічні дослідження в Україні 2020: збірник наукових праць / ред. кол.: Ю. В. Болтрик (відп. ред.) [та ін.]. Київ : Інститут археології НАН України, 2022. С. 228 -229.

³ Shishlina N. I. et al. Radiocarbon dating of the bronze age bone pins ...P. 111.

⁴ Там само. P. 114.

посуду¹. Проте і кістяні вироби часом не поступаються своєю інформативністю кераміці та кам'яним виробам також являючись культурним маркером своєї групи.² А як показали ще перші дослідження курганів носії ямної культурно-історичної спільності доволі консервативно зберігали свої традиції, що прослідковується по всьому широкому географічному поширенню їх культури³.

Археолог, дослідник курганів бронзової доби, автор праці «Молоточковидные булаки, их культурная атрибуция, и датировка» Борис Латинін був першим хто відніс ці артефакти до давнямної культури⁴. У цій своїй праці він також зазначає що перші такі артефакти було знайдено у 70-х – 80-х роках позаминулого століття в курганних похованнях Північного Причорномор'я та Нижнього Подніпров'я (на той час саме на цій території була знайдена їх найбільша кількість). Також знахідки молоточкоподібних шпильок ним були відмічені на Побужжі, Полтавщині, степовій частині Криму, Приазов'ї, Нижньому Доні та на Кавказі. Описуючи молоточкоподібні шпильки Латинін також коректно вказує на недоцільність використання «кістяні» для опису цих шпильок, адже переважним матеріалом виготовлення для них слугував ріг оленя⁵ і акцентував на тому що попри велику кількість знахідок питання про атрибуцію молоточкоподібних шпильок – відкрите (таким воно лишається і до цього часу).

Піддаючи критиці тогочасну теорію «крито-мікенських» зв'язків польського археолога Маєвського (яка завдячує своїй появі схожістю на вершя молоточкоподібної шпильки з подвійною критською сокирою-лабрисом), та дискутуючи з Василем Городцовим (який також підтримав вищезгадану теорію) щодо приналежності шпильок до знакових артефактів пізніших

¹ Цетлин Ю. Б. Керамика. Понятия и термины историко-культурного подхода. Москва : ИА РАН, 2017. С.8.

² Юдин А. И. Костяные орудия и изделия Варфоломеевской стоянки как один из маркеров орловской неолитической культуры // Археологические записки / Донское археол. о-во. Ростов-на-Дону : Альтаир, 2020. Вып. 11. С. 63.

³ Субботин Л. В. Орудия труда, оружие и украшения племен ямной культуры Северо-Западного Причерноморья // Л. В. Субботин. Одеса : Полис, 2003. С. 7.

⁴ Латынин Б. А. Молоточковидные булавки, их культурная атрибуция ... С. 7.

⁵ Там само. С. 32–33.

культур катакомбного кола, Латинін втім одним з перших висловив припущення про паралельний розвиток і можливість зв'язків між культурами Північного Причорномор'я, Нижнього Поволжя та Кавказу, де шпильки виступають поєднуючою ці спільноти ланкою.

Згодом відкриття низки нових формацій, які зараз відносять до кола ямної культурно-історичної спільності, дозволило тогочасним науковцям висувати припущення щодо реконструювання важливих глобальних подій – так званих індоіранських міграцій в Доісторичній Європі з подальшим їх розділенням на індоаріїв та праіранців¹. Дослідниця Надія Ніколаєва у підтримку цієї теорії висловлює доволі критичне припущення, яке проте також підтверджує важливе значення молоточкоподібних шпильок як знакового ямного артефакту: *«Присутність «молоточкоподібних шпильок» завжди вказує лише на індоіранську (індоарійську + праіранську) лінгвокультурну атрибуцію поховання. Не змінюється ця похоронна традиція також за умови поховання у непристаманному для ямної культури типі могильної споруди – катакомбі, що характеризує форму контактів двох груп населення – ямників та катакомбників із збереженням етнічної ідентичності. Сприйняття такої інновації як катакомба може вказувати на зростаючий вплив мігрантів із Західної Європи, носіїв катакомбної культури, давньоєвропейців за мовною ознакою, що на наступному етапі призведе до повного зникнення зі степів праіранців та давньоямної культури»*.²

Пізніші дослідження дещо спростовують цю гіпотезу і саме питання щодо індоарійськості, її можливих носіїв, способів та зон поширення. Проте залишаються спільні інвентарні «патерни» в Центральній та Західній Європі серед яких і молоточкоподібні шпильки. Про це свідчать наявні знахідки цих предметів у Великій Британії, Німеччині, Італії та інших країнах.

Хорватський археолог Владімір Мілойчич, ще у 1955 році у своїй праці «Про хронологію молоточкоподібних шпильок» використовує ці предмети як

¹ Николаева Н. А. О лингвокультурной атрибуции и семантике «костяных молоточковидных булавок» (по материалам раскопок в Калмыкии) // Бюллетень Калмыцкого научного центра РАН. 2019, № 4. С. 154.

² Там само. С. 163.

маркер для визначення походження знайдених у Центральній Європі молоточкоподібних шпильок, зауважуючи також що вони *«безперечно походять з України та району Кубано-Кавказької культури»*¹.

У сучасних закордонних дослідженнях 2022 та 2023 років, зокрема, наприклад, у статті італійського дослідника Паоло Біаджі про культуру Ремеделло в Північній Італії срібна молоточкоподібна шпилька завдяки своїй формі (зокрема формі навершя також) виступає як хронологічний маркер поховання у якому була знайдена, адже інші предмети знайдені там не були підтверджені якісними радіовуглецевими датами, а молоточкоподібна шпилька шляхом порівняння її з аналогічними кістяними артефактами допомогла визначила датування².

В іншій статті, авторства Паоли Ауріно та Марії Де Фалько, яка розглядає присутність культури дзвоноподібних келихів та її зв'язки з місцевими культурами в Італії мідної доби, серед іншого наводиться аналіз місцевих знахідок п'яти кістяних молоточкоподібних шпильок, а також відслідковуються аналогії з територій поширення ямної КІС³. Прикметно що у статті також вживається словосполучення «ямний набір»⁴, для позначення подібних знахідок на територіях не притаманних усталеному поширенню носіїв ямної культурно-історичної спільності.

Як рідкісну, проте знакову для Центральної Німеччини описують знахідку молоточкоподібної шпильки і науковці Андреа Мозер та Мадлен Фреліх. Її було виявлено у жіночому похованні № 25769 під час розкопок ґрунтового могильника в общині Ехліц, земель Саксонія-Ангальт⁵. У своїй статті вони розглядають шпильку не як окремий, ізольований артефакт, а як

¹ Milošević V. Zur Zeitstellung der Hammerkopfnadeln // Germania. 1955. Bd. 33, H. 3. S. 241.

² Biagi P. Chalcolithic Remedello Culture of Northern Italy // Encyclopedia of Global Archaeology / edited by C. Smith. Cham : Springer Nature, 2023. С. ?

³ Aurino P., De Falco M. Mind the Gap: Bell Beaker Presence in Copper Age Campania, Southern Italy // The Bell Beaker Culture in All Its Forms : Proceedings of the 22nd Meeting of «Archéologie et Gobelets» 2021 / eds. C. Abegg, D. Carloni, F. Cousseau, E. Derenne, J. Ryan-Despraz. Oxford : Archaeopress, 2022. P. 211–224.

⁴ Там само. P. 218.

⁵ Moser A., Fröhlich M. Wie Perlen an einer Schnur – Gräber der Glockenbecherkultur in Oechlitz, Saalekreis // Neue Gleise auf alten Wegen II : Jüdendorf bis Gröbers / hrsg. von H. Meller, M. Becker. Halle (Saale) : Landesamt für Denkmalpflege und Archäologie Sachsen-Anhalt, 2017. S. 315–330. Neue S. 315–330.

невід'ємну частину стандартизованого похоронного інвентарю культури дзвоноподібних келихів, особливий акцент ставиться на можливості точнішого датування у разі задіяння радіовуглецевого аналізу. Ця молоточкоподібна шпилька не тільки доводить приналежність конкретного поховання до цієї культури, але і встановлює чіткий зв'язок з подібними шпильками з територій Північного Причорномор'я та Північного Кавказу, про що також йдеться в статті.

Автори також наводять мапу поширення неперфорованих (не маючих центрального отвору на вершині) та перфорованих молоточковидних шпильок у Центральній Німеччині¹. Відсутність чи наявність перфорації на цих артефактах, як закономірну особливість ми розглянемо пізніше у розділі типології.

Останні наведені приклади добре демонструють те що молоточкоподібні шпильки є цінними визначальними предметами культури свого кола, які мають зв'язок з масштабними міграційними процесами що відбувалися між Євразійським степом та Центральною Європою за бронзової доби. Присутність цих артефактів у похованнях дає можливість відслідковувати не лише пересування давньої людяності, а і є підґрунтям для моделювання характеру культурних контактів та соціальної структури доісторичної Європи.

Завдяки сучасним методам абсолютної хронології, зокрема радіовуглецевому датуванню, можливо довести що саме представники ямної КІС почали першими виготовляти молоточкоподібні шпильки, і що саме від них цей артефакт швидко поширився на сусідні тогочасні культури.

¹ Moser A., Fröhlich M. Wie Perlen an einer Schnur ... S. 322.

2.2. Типологія та класифікація.

Типологізувати шпильки у різні роки робили спроби такі науковці: Борис Латинін у 1967р.; Володимир Сафронов у 1973 р.; Віктор Державін у 1991 р.; Людмила Ковальова у 1991 р.; Анатолій Гей у 2000 р.

Усі вони спираються на відмінності у формі, деталях конструкції навершя, орнаменті та розмірі. Проте досі жодна з цих класифікацій до цього часу не прийнята як основна.

Класифікаційні спроби 2012 - 2024 років, нажаль стосуються лише регіонів Перекавказзя¹ та вибірки експозиції одного музею². В аналізі останньої був задіяний статистичний підхід для класифікації молоточкоподібних шпильок, який виправдав себе, проте географічний та типологічний, згідно приналежності до тих чи інших археологічних культур бронзової доби, – задіяні не були.

Можливо на сьогодні є сенс об'єднати попередні спроби класифікації і спираючись на сучасні дані та дослідження створити нову, адже наразі з'являються нові можливості поповнення наукових баз даних.

Загалом усталений ареал поширення цих артефактів – Північне Причорномор'я, Приуралля, Передкавказзя та Калмикія, але ми візьмемо до розгляду класифікацій які стосуються регіону поширення у рамках нашої теми, територію сучасної України, яку включає вже існуюча класифікація розглянута різними дослідниками – знахідок з Північного Причорномор'я.

Значний вклад у вивченні цього питання належить Борису Латиніну, його спроба класифікації була першою, саме він зібравши всі наявні та доступні на той час матеріали він згуртував їх у дві групи: Причорноморські та Передкавказькі. З першої групи дослідник виділив п'ять типів поділяючи їх за

¹ Клещенко А. А. Булавки эпохи средней бронзы Предкавказья как культурно-хронологические маркеры // Культуры степной Евразии и их взаимодействие с древними цивилизациями. Санкт-Петербург, 2012. Кн. 2. С. 132-136.

² Субботин Л. В. Орудия труда, оружие и украшения племен ямной культуры Северо-Западного Причерноморья. Одесса: Полис, 2003 . С. 123–138.

формою, розташуванню молоточкоподібних бічних виступів на вершії шпильки, та за формою профілю стержня.

Типи молоточкоподібних шпильок з Північного Причорномор'я за Борисом Латиніним¹:

I. На вершії шпильки співвідносно довжини стержня – не велике, бічні виступи слабкомодельовані, округло-кулачкоподібні. Стержень плавно звужений до низу, не товстий;

II. Масивні з великими, злегка випуклими боковими виступами на вершії та коротким, товстим стержнем плавно звуженим до низу;

III. Боки на вершії дископодібні, слабо виражені відділення від центру перехватами. Стержень відносно довгий, звужений до низу, або майже рівний по всій довжині (найбільш поширена форма молоточкоподібних шпильок);

IV. Прямі, масивні на вершії зі слабо випуклими, проте чіткими бічними виступами. Іноді воно має кілька додаткових рельєфних валиків-потовщень. Стержень рівний або звужений до низу;

V. Не великі, опуклі на кінцях бічні виступи на вершії розташовані не перпендикулярно до стержня (як у всіх попередніх типів), а спрямовані злегка вгору, ніби ріжками. Стержень масивний з потовщенням нижче середини, плавно загострений до кінця.

Також як дві одиничні, окремі форми науковець виділяє шпильку з кургану Безчасна Могила (Поховання 4) з трьома, розташованими один над одним виступами на вершії та шпильку з с. Мар'янське (Курган IV, Поховання 4) коротку, з потовщеним плоским наверхом яке має бічні перехвати.

Окремо виносимо цікавий факт який наводить Борис Латинін – намистини з гвинтовою нарізкою, та підвіски з ікол тварин (таких наборів налічується 28 в нашій таблиці знахідок молоточкоподібних шпильок на території України) які як раніше вважалося виготовлялися з пташиних кісток, виявились зробленими з фалангових кісток собаки, а ікла з цих комплектів

¹ Латынин Б. А. Молоточковидные булавки ... С. 34–35.

наміст теж не лисячі чи вовчі, а собачі¹. І просвердлені підвіски з ікол цієї тварини, і намистини з її кісток, часто зустрічаються в ямних похованнях і без молоточкоподібних шпильок, що може вказувати на особливий статус собаки в тогочасних суспільствах.

Наприкінці, резюмуючи свою класифікацію, Борис Латинін зауважував, що він не може дати хронологічну відповідність між виокремленими ним типами і лише дає загальну характеристику форм наявних в різних регіонах².

Людмила Ковальова у своїй роботі класифікувала 185 шпильок зі 172 поховань ямно-катакомбного часу(періодизація 1991 року) Північного Причорномор'я та окреслила термінологію стосовно опису молоточкоподібних шпильок. Нею також була створена мапа поширення типів молоточкоподібних шпильок з поділом на зони Побужського масиву, Нижнє Подніпров'я та Чорноморсько-Азовський масив³.

*Досвід класифікації молоточкоподібних шпильок Північного
Причорномор'я за Людмилою Ковальновою⁴:*

Типологія базується на аналізі формі навершя шпильки. Кожен з типів поділяється на підтипи кожен з яких включає декілька варіантів та різновидів у своїх підгрупах, а також має зазначення території поширення з прив'язкою до гідрологічних зон.

Тип I: пряма верхня лінія навершя;

Тип II: випукла верхня лінія навершя;

Тип III: увігнута форма навершя;

Тип IV: виступи на верхній лінії навершя;

Тип V: два виступи на верхній лінії навершя.

¹ Латынин Б. А. Молоточковидные булавки ...С. 36.

² Там само. С. 34.

³ Ковалева И. Ф. Молоточковидные булавки Северного Причерноморья (опыт классификации) // Проблемы археологии Северного Причерноморья : (к 100-летию основания Херсонского музея древностей). Херсон, 1991. С. 29.

⁴ Ковалева Л. Г. Молоточковидные булавки Северного Причерноморья ...С. 26 -32.

Тип VI: три виступи на верхній лінії навершя.

Тип VII: чотири і більше виступами на верхній лінії навершя.

Підсумовуючи свою класифікацію науковиця припускає існування різноманіття етнокультурних традицій у виготовленні молоточкоподібних шпильок куди відносить особливості стилістичного оформлення, особливості форми кожного з виробів, а також висловлює припущення що відсутність чіткої прив'язки зовні дещо схожих шпильок до чіткої території може бути підтвердженням рухомого способу життя ямно-катакомбного населення.¹

Цікаве також її припущення що знахідки близьких у морфологічному сенсі шпильок можуть вказувати на шляхи пересування певних колективів.

Класифікація за Людмилою Ковальовою дуже детальна у розгляді та увазі щодо усіх структурних частин молоточкоподібних шпильок та типологічних ознак форм навершя, які у свою чергу поділяються в її класифікації на підтипи. Проте немає аналізу орнаментациї та форми стрижня, які теж, безумовно важливі та мають власне смислове навантаження.

Інші класифікації, серед них і розроблена Олександром Геєм² переважно описують знахідки з територій степового Передкавказзя, проте якщо порівнювати їх зі знахідками з українських територій вони мають суттєві відмінності – зменшене, спрямоване догори навершя у вигляді «ріжок», сигароподібний стрижень, та інші. Тому можна констатувати що «українська» типологія має свої суттєві відмінності які вирізняють її від знахідок з степового Передкавказзя зокрема.

Так як об'єктом нашого дослідження є молоточкоподібні шпильки знайдені на території України, Центральної та Західної Європи, ми не будемо детально розглядати кавказькі та інші територіально і візуально віддалені екземпляри шпильок та їх класифікації, і лише у випадку виявлення аналогій звернемося до них.

¹ Ковалева Л. Г. Молоточковидные булавки Северного Причерноморья ... С. 34.

² Гей А. Н. Костяные булавки эпохи бронзы в Предкавказье (динамика форм и некоторые вопросы хронологии) // Древности Кубани. Краснодар, 1987. С. 15.

Спираючись зібрані нами дані, з метою об'єднання вже опублікованих та нещодавно введених до наукового обігу знахідок молоточкоподібних шпильок на території України ми створили таблицю (**Табл. I**) яка наразі включає 74 артефакти де наведені їх різнобічні характеристики, які за наявності включають: *фото/малюнки молоточкоподібної шпильки та супровідного інвентарю з поховання; місце та об'єкт знахідки; рік, ім'я дослідника та назву експедиції; схеми поховання та просторове розміщення артефакту; гендерну приналежність похованого; джерело інформації щодо конкретної шпильки та археологічну культуру до якої відносив сам дослідник об'єкт розкопок* (переважно всі вище перераховані категорії).

Загалом, якщо аналізувати знахідки з нашої таблиці щодо існуючих класифікацій, то бачимо що на території України зустрічаються всі V типів виділених Борисом Латиніним (найбільш поширений IV тип)¹.

За класифікацією Людмили Ковальової – типи I, II, III (без підтипу А, В 2/3), IV, V(без варіанту 2 та підтипу Б), тип VI(варант1) – не зустрічається теж².

Як одиничні випадки виокремлюємо знахідку з Волинського поселення «Рівне-Пляж» (**Табл. I, №3**), вона має специфічну, дуже сплюснену форму та круглі закінчення наверх, та молоточкоподібну шпильку з с. Хоружі, пох. 1 (**Табл. I, №1**) у якої детально прорізане по всій висоті наверх, утворює по чотири виразних валика з обох боків та ще два переходять в стрижень (**Рис.1**).³ Абсолютних аналогій цим двом шпилькам ми поки що не знайшли.

Орнаментованих молоточкоподібних шпильок у нашому зібранні дев'ять – з них шість з ромбоподібним орнаментом, дві з ялинковим, ще одна декорована прорізними випуклими смугами (**Табл. I, №8**).

Декорованість молоточкоподібних шпильок заслуговує на окрему увагу та аналіз орнаменталістики, адже не дивлячись на широку варіативність форм цих предметів (особливо типів наверх) на всіх знахідках (з території України також) зустрічаються лише два види орнаменту – ромбоподібний (переважно

¹ Латынин Б. А. Молоточковидные булавки, их культурная атрибуция и датировка...С. 34.

² Ковалева Л. Г. Молоточковидные булавки Северного Причерноморья ...С. 26 -32.

³ Сало, Б., Шерстюк, В. Рятівні дослідження курганного могильника поблизу с. Хоружі ...С. 228 -229.

вертикальний) та простий ялинковий, обидва прорізні. Зазвичай орнаментом прикрашений стрижень по всій довжині, а іноді трапляється і декорована частина наверх.

Мотив «ромб» починає з'являтися ще за часів неоліту – перші зображення на виробах з мамутової кістки саме ромбічні, або ромбічно-меандрові (один з найяскравіших прикладів кістяний браслет з Мізинської палеолітичної стоянки¹) Тетяна Бібікова висловила припущення що першопочатково цей орнамент був зумовлений самим матеріалом – дентином мамутових бивнів який при певному зрізі має схожий характерний малюнок². Згодом ця продиктована природою орнаментика певно набула і символічного значення.

Зигзаг, ромб залежно від композиційної направленості та заповненості часто асоціюють з образом змії³, яку розглядають як істоту пов'язану з двома світами: водою (небесною, наземною та підземною) що вона уособлює і охороняє, та плідною силою землі, її захистом, адже свого часу в землеробному середовищі вода й родючість були основою життя⁴.

Всі орнаментовані ромбоподібним штрихованим прорізним орнаментом молоточкоподібні шпильки з нашої таблиці ми об'єднали в інфографіці де відмітили і місця знахідок (**Рис. 5**). На цій ілюстрації також ми можемо побачити що цей тип шпильок поєднується між собою майже ідентичною формою наверх. За двома виключеннями, місця знахідок орнаментованих молоточкоподібних шпильок розташовувалися вздовж Дніпра.

Інший тип орнаменту, так званий ялинковий, теж має давнє походження, його елементи ще називають «шевронами» і він часто зустрічається на палеолітичних антропоморфних жіночих фігурках.

¹ Радієвська Т. Матеріали Мізинської стоянки в археологічній збірці Національного музею історії України (з історії дослідження) // Сіверянський літопис, 2008. № 6. С. 39.

² Бібікова І. О. Происхождении мезинского палеолитического орнамента // Советская археология. 1965. № 1. С. 6-7.

³ Юдин, А. И. Костяные орудия и изделия Варфоломеевской стоянки как один из маркеров орловской неолитической культуры // Археологические записки. Ростов-на-Дону, 2004. Вып. 11. С. 59-70.

⁴ Причепій Є. М. Ромб і косий хрест у архаїчній символіці й народних геометричних орнаментах // Культурологічна думка : щорічник наук. праць. 2020. № 17. С. 116-129.

За бронзової доби цим видом орнаменту прикрашали горщики періоду ямної КІС, а також використовували представники катакомбної культури, наприклад вхід в поховання 1, поблизу с. Березово був прикрашений суцільною стіною такого ялинкового декору (**Рис. 6**)¹. Шпилька знайдена у цій же катакомбі вже тяжіє формою до кавказьких, має сигароподібне тіло, а її ромбовидний орнамент з суто горизонтального (як на інших аналогах) сплющується до горизонтального². Цей екземпляр вже демонструє зміну культурних традицій щодо виготовлення таких артефактів між ямною та ранньокатакомбною культурою до якої належить ця молоточкоподібна шпилька, та може говорити про спадковість чи одночасне співіснування цих двох археологічних культур.

Загалом радіуглецеві дані дозволили скласти відносну хронологічну шкалу кістяних/рогових шпильок і згідно їй першими з'являються шпильки з рогаткоподібним навершям, наступними – молоточкоподібні, а останніми є потовщенні, з сигароподібним стержнем³.

Як бачимо молоточкоподібні шпильки залишились у статусі важливих артефактів трансформувавшись з появою металу, але логічно було б припустити що мали бути і їх попередники, «прашпильки».

У науковій літературі присвяченій палеоліту зустрічаються схожі предмети під назвою – «жезлоподібні». На території України такі було знайдено на палеолітичній стоянці Молодове V «Серед останніх – унікальна серія «жезлів вождів» – рогових скіпетрів із просвердленим у верхній частині отвором» (**Рис.7:1**). Подібні знахідки були також серед поховального інвентарю «юного принца» з печери Арене Кандіде (кам'яна доба, верхній палеоліт, нині зберігаються в Лігурському археологічному музеї, м. Генуя, Італія): серед чисельних намист із мушель, кременевих знарядь у напрямку повороту голови похованого було покладено кілька крупних жезлів

¹ Санжаров С. Н., Черных Е. А. Курганные древности эпохи бронзы Привольнянской излучины Северского Донца : монография. Луганск : Изд-во ЛГУ им. В. Даля, 2021. С. 74-78.

² Там само. С. 83.

³ Shishlina N. I. et al. Radiocarbon dating of the Bronze Age bone pins ...P. 39.

виготовлених з рогу оленя (**Рис. 7:2**). Набір «жезлів начальника» було знайдено також на стоянці Сунгир що знаходиться в межах сучасного міста Володимир (Росія) у 1965 році¹. Там у парному дитячому похованні було знайдено чотири «жезли» – два з кістки мамута, два з оленячого рогу (з якого виготовлена переважна більшість всіх існуючих молоточкоподібних шпильок) (**Рис. 7:3**). Просторове розташування цих предметів в похованнях (біля грудей, верхня частина тіла, у складі намиста) також дозволяє висунути таку теорію та розглядати їх як ймовірні «прашпильки».

Інша наша таблиця репрезентує знахідки з територій Центральної та Східної Європи (**Табл. II**) яка також розбита за категоріями аналогічними з таблицею українських знахідок, але додатково включає окремий підрозділ з кількома знахідками молоточкоподібних шпильок зробленими на відміну від усіх вищезазначених з металу (срібла). Знахідки металевих молоточкоподібних шпильок наводяться тут як приклад тяглості традиції використання цих предметів на географічно широких територіях далеких від усталеного ареалу поширення ямної КІС, та як демонстрація сталості форми, що є важливим у контексті нашого дослідження.

Не маючи на меті проводити детальний аналіз конструкцій усіх наведених в таблиці молоточкоподібних шпильок, ми натомість приділили увагу об'єднавчим характеристикам, у спробі знайти аналогії, та зробили акцент на визначення нових точок знахідок в Центральній та Західній Європі.

Так спираючись на зібрані дані можемо відмітити що три екземпляри з нашої «закордонної» таблиці відносяться до культури шнурової кераміки/бойових сокир (**Табл. II, № 7, 9, 10–11**); три – до культури дзвоноподібних келихів (**Табл. II, №1, 2–6**); шість не мають чітко визначеної культурної приналежності, але є визначена приналежність комплексів зі знахідками до доби ранньої бронзи (**Табл. II, № 12,13,14,15,16,17,18**).

¹ Пальцева А. Н. Культовые предметы в погребении детей со стоянки Сунгирь из археологических коллекций Владимиро-Суздальского музея-заповедника: каталог. Владимир: Гос. Владимиро-Суздальский музей-заповедник, 2012. 16 с.

У цій підбірці ми звертаємо увагу ще й на таку конструктивну особливість – відсутність чи наявність центрального отвору у наверхі. Якщо в українській таблиці з 74 екземплярів лише три не мали цього конструктивного елементу, то в закордонній – майже половина (**Табл. II, №1, 2, 3, 4, 5, 6, 8, 10**) не мають центрального отвору. Це може свідчити про різницю в використанні цих предметів.

Зібрані в цій таблиці молоточкоподібні шпильки не мають прямих аналогій, проти дві з них мають часткові типологічні аналогії. Це екземпляр (**Табл. II, №8**) з м. Ейхліца (Німеччина) який має маже аналогічне, з дуже зближеними молоточками наверхі та тотожну форму стрижня що і шпилька (**Табл. I, №4**) знайдена в Миколаївській обл. с. Новогригорівка, єдина відмінність – відсутність центрального отвору на наверхі (**Рис. 8**).

Інша, теж частково подібна – знахідка (**Табл. II, №7**) з м. Егельна, має типологічні аналогії з шпилькою №11 з поселення Планерське I в Криму, та трьома шпильками (**Табл. I, №16, 44, 46**) з Запорізької та Дніпропетровської областей (**Рис. 9**). Вони подібні за довжиною (короткі, від 8 см до 4,5 см) та мають досить велике і широке, у порівнянні зі стрижнем наверхі. За класифікацією Ковальнової вони відносяться до Типу II, підтип А, варіант 2, а згідно класифікації Латиніна до II типу. Молоточкоподібна шпилька з м. Егельна відмінна ще й тим, що має складнопрофільоване, багатоваликове наверхі, дуже майстерно зроблене, якщо порівнювати з українськими аналогіями, а її відмінність від більшості інших шпильок знайдених в Центральній Європі – присутність отвору, мала довжина та не що вона не пошкоджена зумисно.

Окремо від українських знахідок та класифікацій молоточкоподібних шпильок Північного Причорномор'я з типологічної точки зору стоять шпильки знайдені в похованні Гаудо (Італія), чотири екземпляри з п'яти яких мають прямі, Т-подібні наверхі та декоровані випуклими, об'ємними смугами на кшталт оздоблення молоточкоподібних шпильок з Передкавказзя Типу III, за Латиніним.

Цікава особливість – переважна більшість молоточкоподібних шпильок з цих територій, як і українські, мають сліди зумисного пошкодження – відламану частину наверх або кінець стрижня. Так у всіх п'яти шпильок з італійського поховання Гаудо (Табл. II, №2-6) відламані кінці стрижнів, у екземпляра (Табл. II, №1) що належав Лучнику з Еймсбері – частина молоточка наверх; у шпильок З Угорщини (Табл. II, №14, 16) – відламані кінці стрижнів, а у польської знахідки (Табл. II, №17) з м. Крушин – обидва молоточка наверх. Ймовірно ці пошкодження свідомі, зроблені у наслідок ритуальних дій (*thrausma*), версії про які ми розглянемо пізніше у відповідних розділах.

На нашу думку, аналізуючи молоточкоподібні шпильки у якості характерного артефакту ямної КІС окрім типології, варто спиратися і на такі дані:

Просторове розміщення щодо похованого. Майже всі молоточкоподібні шпильки які ми розглядаємо в нашій роботі було знайдено в області грудей: у скорчених на боці в області ключиць чи верхніх пар ребер перед грудьми; у випростаних на спині – збоку від плечових кісток на тому ж рівні (Рис. 10).

Супутний інвентар. Серед іншого поховального інвентарю молоточкоподібні шпильки найчастіше супроводжували: горщики; крем'яні ножі, відщепи, вістря; кістяні намистини та пронизки; ікла тварин; мідні та бронзові ножі; металеві шила; металеві прикраси; перфоровані мушлі у якості підвісок; одиничні сакральні предмети (по типу «флейти Пана» чи вохряних хлібців); мідні(золоті) округлі бляхи різних форм з отвором по середині та пуансонним орнаментом який можливо інтерпретувати як солярні символи.

Наприклад, подібні золоті пластинки скручені у формі перстня, але дуже малого діаметру були знайдені в парі із молоточкоподібною шпилькою у похованні так званого «Короля Стоунхенджу»/«Лучника із Еймсбері») у Великій Британії¹(Рис. 11). Наразі їх інтерпретують як прикраси для волосся,

¹ The Amesbury Archer. URL: <https://www.wessexarch.co.uk/our-work/amesbury-archer> (дата звернення: 25.04.2025).

хоча на нашу думку, зважаючи на часті супутні знахідки металевих тонких дисків поряд з шпильками, вони могли бути «комплектуючою» до молоточкоподібного артефакту (детальніше ці та інші дискусійні поєднання предметів розглянемо в розділі щодо атрибуції).

Розширено, з усіма категоріями інвентарю та їх співвідношенням в похованнях з молоточкоподібними шпильками знайденими на території України та поза її межами можна ознайомитись в порівняльній інфографіці: (Рис. 12, 13).

Гендерна приналежність. Більшість поховань з шпильками належить дорослим(як чоловікам так і жінкам різного віку), проте достатньо серед них і дитячих. Підліткові та дитячі поховання з молоточкоподібними шпильками могли свідчити про приналежність особи до певного суспільного прошарку, це міг бути спадковий привілей чи набутий народженні, через якісь особливості, статус¹.

Узагальнюючи типологічний аналіз молоточкоподібних шпильок з поховань Західної та Центральної Європи можемо припуститися таких висновків:

- 1) молоточкоподібні шпильки є непоодинокими, проте рідкісними знахідками на цих територіях;
- 2) їх знаходять переважно в похованнях що відносять до культури дзвоноподібних келихів (Велика Британія, Німеччина, Італія) та більш ранньої культури шнурової кераміки, які є часово тотожними з часом існування ямної культурно-історичної спільності на території України;
- 3) за формою ці знахідки типологічно відносяться до знахідок з території України, а не Кавказу чи Росії;
- 4) характерною відмінністю частини цих молоточкоподібних шпильок є відсутність центрального отвору у наверхі.

¹ Цимиданов В. В., Чаур Н. А. Погребения с астрагалами срубной культурно-исторической общности // Древние памятники Северского Донца. Луганск. 1995. Вып. 4. С.59.

5) Італійські шпильки з поховання Гаудо хоч і виготовлені з рогу/кістки типологічно наближені до металевих шпильок з Північного Передкавказзя.

Підсумуємо – типологічна різноманітність молоточкоподібних шпильок не виключає їх конвергентного походження на різних територіях, все ж напрощуд стійка сталість форм та орнаментики дозволяє припустити існування спільних ареалів їх походження. Більше достовірності могли б пролити радіуглецеве та інші сучасні способи датування наведених артефактів, що сподіваємось стане можливим у майбутньому.

2.3. Проблема атрибуції в науковому дискурсі.

Молоточкоподібні шпильки як досить своєрідні, навіть «загадкові» предмети поховального інвентарю свого часу, не могли не викликати наукової дискусії щодо їх використання. Атрибутивна невизначеність тут розділилася між ужитковою та сакральною функціями цих предметів.

Ужиткова версія: прихильники ужиткової версії використання молоточкоподібних шпильок висувують припущення щодо їх використання суто як застібок для скріплення одягу, а у якості аргументів наводять наявність іноді присутньої часткової заполірованості деяких шпильок (стрижня чи наверхів) та їх розміщення у похованні – найчастіше в районі грудей.

Молоточкоподібну, характерну форму наверхів цих шпильок один із прихильників ужиткової версії трактує як подібну до катушки, а звідси виводить і її функціональність – зручність для кріплення чи намотування¹. Деякі шпильки(проте далеко не всі) дійсно мають бокові виступи з кількома валиками, які можуть уподібнювати їх до своєрідної катушки. Тож версія кріплення за допомогою молоточкоподібної «застібки» така: наверхів шпильки є намоткою-утримувачем шнура який петлею протягнутою через отвори шпильки щільно фіксує тканину та надійно скріплює краї одягу. «У такому

¹ Куштан Д. П. Про використання молоточкоподібних шпильок // Матеріали IV Міжнародної археологічної конференції студентів і молодих учених (Київ, 14–16 травня 1996 р.). Київ : Соборна Україна, 1996. С. 120–122.

випадку стрижень шпильки виконував роль голки, а петля здійснювала ту ж саму функцію, що й спинка з голкоутримувачем у фібул»¹.

Безперечно засоби кріплення одягу мали бути, і вони існували, адже навіть найпростіший одяг на кшталт плаща, який здавна побутував у використанні людьми потребував фіксації. Тож теорія використання цих артефактів як своєрідних прамodelей фібул має право на життя.

Проте, знахідки таких молоточкоподібних шпильок, яку, наприклад, було знайдено у 2020 році в с. Хоружі на Полтавщині (**Рис. 2**)² дещо заперечують цю теорію³. Знайдена там у чоловічому похованні молоточкоподібна шпилька ніяк не могла слугувати застібкою, через свою пошкоджену форму (відламаний стрижень). Однак, заполірованість всієї її поверхні та навіть зламу стрижня, доводить, що цей предмет довго носили чи зберігали, і він був настільки цінним, що його поклали у поховання як напутній дар, незважаючи на його не великі розміри та непрезентабельний вигляд. Навряд чи хтось би зберігав частину не функціонуючої застібки якою нічого вже не можливо скріпити, та надавав би їй такого значення, щоб класти у якості супутнього інвентарю в основне поховання в кургані.

Розміри деяких молоточкоподібних шпильок, також свідчать не на користь цієї теорії. Реконструйована чи повна довжина окремих знайдених на території України екземплярів досягає 23 см (**Табл. I, № 61**) та більше 23,5(**Табл. I, № 62**) см. Така не зручна через свою чималу довжину застібка певно заважала б рухам людини, а якщо враховувати те що це міг бути щоденний одяг, так і поготів. Тож розміри деяких молоточкоподібних шпильок це ще один мінус до цієї теорії.

Наявність орнаментики на стрижнях деяких зі знайдених молоточкоподібних шпильок також відкидає їх використання у якості застібок,

¹ Куштан Д. П. Про використання молоточкоподібних шпильок ..С. 120.

² Сало Б., Шерстюк В. Про археологічні розкопки при будівництві обходу м. Решетилівка на ділянці км. 168+110 – км 172+140 під час реконструкції автомобільної дороги державного значення Н-31 Дніпро-Царичанка-Кобеляки-Решетилівка, Полтавська область. Машинопис. Фото, рисунки, додатки. Полтава, 2025. НА ЦОДПА. Ф. е. Спр. 873. 395 арк. 2020.

³ Сало, Б., Шерстюк, В. Рятівні дослідження курганного могильника поблизу с. Хоружі // Археологічні дослідження в Україні 2020: збірник наукових праць. Київ : Інститут археології НАН України, 2022. С.

оскільки у такому разі орнамент був би прихований за тканиною чи шкірою з яких був виготовлений одяг, а це навряд чи можливо, адже приховувало б гарно оздоблену частину предмету, яка б мала виставлятися на показ, а не навпаки.

Те, що в деяких похованнях знаходили не одну, а кілька шпильок, також спростовує їхнє виключно практичне застосування. Наприклад, у катакомбному похованні з елементами ямного обряду була виявлена унікальна конструкція, що складалася з п'яти молоточкоподібних шпильок та мідних пластин із пуансонним орнаментом¹. У зібраній нами таблиці зі знахідками з території України теж є поховання з кількома молоточкоподібними шпильками (Табл. I, №8, 22-23, 41-43), одне з яких, дитяче, окрім двох шпильок також мало у наборі поховального інвентарю бронзові бляхи з пуансонним орнаментом (окремий комплект до кожної шпильки) разом з якими вони створювали певний ансамбль, що вочевидь не виконував застіжкові функції.

Радіовуглецеве датування також говорить не на підтримку ужитковості шпильок, наразі його результатів стосовно об'єкту нашого дослідження не так багато, проте і наявні результати наводять на певні роздуми. Серед таких результати остеологічного аналізу останків чоловіка знайденого при розкопках у Тіфенбронні, Баварія. Німеччина у 2001 році. Колективне, потрійне поховання двох дорослих і однієї дитини, яке попередньо вважалося «родинним». Але аналіз визначення статі показав іншу картину – небіжчиками виявились двоє чоловіків(старшого віку і юнак) та маленька дівчинка. Супровідний інвентар всього поховання був дуже лаконічним – складався з крем'яного леза та молоточкоподібної шпильки та був покладений біля старшого з чоловіків.

При подальшому аналізі співвідношення ізотопів показало також що молодший чоловік та дитина були місцевими, а старший чоловік, ймовірний власник шпильки, був не місцевим². Мало ймовірно, що у якості нечисельного

¹ Буров Г. М. О функциях молоточковидных булавок бронзового века // Старожитности степового Причорноморья и Крыма. Запорізький державний університет, 2001. Том 9. С.23, 25, 30.

² Sjögren K.-G., Price T. D., Kristiansen K. Diet and Mobility in the Corded Ware of Central Europe // PLOS ONE. 2016. Vol. 11, № 5. P 33.

супровідного інвентарю до прийшлого, ймовірно важливого для спільноти чоловіка (адже предмети лежали лише біля нього), поклали б звичайну застібку.

Важливий момент який також вказує на інший спосіб використання цих предметів є наявність чи відсутність центрального отвору на наверші. Серед сімдесяти чотирьох екземплярів з нашої таблиці знахідок молоточкоподібних шпильок на території України чотири шпильки не мають цього отвору, а у таблиці закордонних знахідок таких сім, не рахуючи срібних.

У похованні «Лучника з Еймсбері» знайдено саме таку шпильку, не перфоровану, довжиною 13,8 см (**Табл. II, №1**), яка лежала на одній з кам'яних накладок із піщаника, які як вважають слугували щитками, що нашивалися на шкіряну основу для захисту зап'ясть від тятиви¹.

Відсутність отвору, як конструктивного елементу на молоточкоподібній шпильці вказує що її швидше за все не можливо було підвісити чи закріпити вищезгаданим способом, а радше вказує на якийсь інший тип використання предмету.

Окремо можемо виділити і ймовірну *декоративну функцію* молоточкоподібних шпильок (**Рис. 14**). Часто їх знаходили саме у складі намиста, двадцять сім шпильок з нашої української таблиці було знайдено разом з кістяними намистинами та підвісками з ікол тварин. Намиста які супроводжують знахідки молоточкоподібних шпильок, як і орнамент на них, мають вражаюче схожі однакової форми, розмірів та способів обробки елементи: кістяні пронизки з гвинтовою нарізкою; гладкі сплюснені пронизки – барилкуваті чи видовжені; підвіски з корінних зубів тварин, просверлених біля коренів. Переважно це були собачі ікла.

Часто також у складі таких намист були провірчені мушлі, які разом з ромбічними, зміїними орнаментами на шпильках могли символізували воду та

¹ Amesbury Archer. Wessex Archaeology. URL: <https://www.wessexarch.co.uk/amesbury-archer> (дата звернення: 26.06.2025)

підземний світ¹. Сама композиція такого намиста являла собою відтворення мікрокосму з центральною фігурою молоточкоподібної шпильки по центру, тож увесь ансамбль покликаний був виконувати не лише декоративну а і апотропеїчну функцію.

Повертаючись до декоративної ужитковості – іноді молоточкоподібні шпильки називають і прикрасами для волосся, через їх розташування знахідки біля голови, а не в районі грудей, як у випадку з намистом. Проте, шпильки саме з молоточкоподібним навершям найімовірніше не мали такої функції, бо був інший тип прикрас для волосся. Гарним прикладом цьому є знахідки з жіночого поховання в м. Ехліці (Німеччина), (**Табл. II, №8**). Одна з двох шпильок знайдених там мала зовсім інший тип навершя знаходилась за потилицею похованої, на відміну від молоточкоподібної яка лежала в області грудей, завдяки різному вигляду та положенню дослідники чітко розмежували їх функції, віднісши лише одну з них до прикраси що скріплювала волосся². На відміну від молоточкоподібної шпильки, що навпаки була виявлена в області передньої частини грудної клітки.

Сакральні версії.

Культ бика: особливе місце в цій категорії займає мікенська теорія, де через схожість навершя шпильки пов'язували з крито-мікенськими подвійними сокирами – лабрисами. Їх асоціювали з його зменшеною копією, або ж вбачали в характерному силуеті навершя молоточкоподібних шпильок стилізований символ бика³ (**Рис.15**). Ця теорія авторства Еразма Маєвського була висунута під час аналізу матеріалів з розкопок Олександра Бидловського, саме шпильки знайдені поблизу Умані (**Табл. I, №57, 58**) наштотували польського археолога на ідею критського впливу за схожість двосторонніх молоточків навершя на відому сокиру. Проте культ цієї тварини цілком міг бути

¹ Шаповалов Г. І. Найдавніші уявлення про водну стихію та прояви її обожнювання (від мезоліту до бронзової доби) // Старожитності степового Причорномор'я і Криму. Запоріжжя, 2001. Т. 9. С. 13.

² Moser A., Fröhlich M. Wie Perlen an einer Schnur – Gräber der Glockenbecherkultur in Oechlitz, Saalekreis // Neue Gleise auf alten Wegen II : Jüdendorf bis Gröbers / hrsg. von H. Meller, M. Becker. Halle (Saale) : Landesamt für Denkmalpflege und Archäologie Sachsen-Anhalt, 2017. S. 321-322.

³ Ковалева И.Ф. Социальная и духовная культура племен бронзового века (по материалам Левобережной Украины) // Днепропетровск, 1989. С 89.

присутнім на територіях поширення культур ямного кола цілком автономно. Адже предмети у вигляді голови бика часто знаходили в похованнях, як наприклад кам'яний скіпетр із Васильківського кургану¹, а серед підйомного матеріалу з культурного шару кримського поселення Планерське I, разом із молоточкоподібними шпильками (Табл. I, №11-12) було знайдено кремін'я у формі голови бика.

Інсигнія влади: шпилька як скіпетр, покладений поряд з похованим як ототожнення його статусу за життя що має з ним лишитися і по смерті. Тут молоточковидна шпилька разом з іншими предметами складала статусний набір необхідний померлому у потойбіччі. Своєрідна тріада з пізнішого індоєвропейського фольклору (хліб–посох–взуття) за Володимиром Проппом², яка добре співвідноситься з наявними в розглянутих нами похованнях «хлібцями» з вохри, горщиками з залишками їжі та зображеннями стоп які іноді зустрічаються у поховальних камерах. Цікаво, що молоточкоподібні шпильки які ми знайшли у трьох закордонних чоловічих похованнях найвірогідніше інтерпретувалися як статусний артефакт – в багатому похованні Лучника з Еймсбері, де навіть не золоті прикраси найбільше свідчили про статус, а мідні та бронзові ножі і камінь-подушка для металообробки, які свідчили про майстерність і знання похованого, а звідси і про його статус³. Існує думка що він і чоловіки з сусіднього Боскомб–Даун були запрошеними архітектором і будівельниками Стоунгенджу, адже його поховання знаходилось за три милі на південний схід від нього⁴. Чоловіче поховання з м. Егельна теж розглядається як поховання «вождя», адже він мав при собі ті ж самі, рідкісні для того часу предмети: бронзовий ніж, шило, горщик та молоточкоподібну шпильку. На реконструкції зображення цього

¹ Кубышев А. И., Нечитайло А. Л. Кремневый скипетр Васильковского кургана // Новые памятники ямной культуры степной зоны Украины : сб. науч. тр. Киев : Наук. думка, 1988. С. 114-115.

² Пропп В. Я. Исторические корни волшебной сказки. Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1986. С.49.

³ Fitzpatrick A. P. The arrival of the Bell Beaker Set in Britain and Ireland // Bronze Age Connections: Cultural Contact in Prehistoric Europe / ed. P. Clark. Oxford : Oxbow Books, 2009. P. 52.

⁴ The Amesbury Archer [Електронний ресурс] / Wessex Archaeology. URL: <https://www.wessexarch.co.uk/amesbury-archer> (дата звернення: 02.08.2025).

чоловіка, де він в шоломі, зі щитом, в бойовій позі зі зброєю зустрічає ворога – шпилька у якості амулета-влади прикрашає його груди (Рис.16).

Фалічні предмети культу: на думку деяких дослідників молоточкоподібні шпильки за своєю формою мають фалічні ознаки – овально-подовжений стрижень та наверх як бокові тестикули¹. Використання такого предмету в магічних цілях мало забезпечити плідність і людині, і тваринам, і землі, адже культ родючості відігравав важливу роль в усіх давніх релігіях. Як підтвердження цього культу можуть виступити також стилізовані фалічні статуї, що як різновид кам'яних стел зустрічаються в ямній культурі на території України в Бузько-Інгулецькому межиріччі². Прикметно що такі фалічні предмети знаходили і в дитячих похованнях, ймовірно як життєствердний фетиш, що символізував відродження до життя наступних поколінь з вірою в швидке поповнення роду новонародженими дітьми та збереження життєвої лінії роду³.

Інша, дотична до цієї інтерпретації версія – ритуальний весільний обряд у випадку якщо поховання з молоточкоподібною шпилькою належало жінці. Тут померлу вже супроводжує не просто амулет, а відбувається союз з хтонічним представником потойбічного світу – змієм уособленням якого на стрижні шпильки є зигзаги ромбоподібного орнаменту. В тогочасних уявленнях змії також ймовірно асоціювався з фалосом, не виключено також що ці жінки при житті були жрицями зміїного культу⁴.

Як підтвердження існування культу змії можуть слугувати наявність сталої традиції їх зображення що прослідковується в орнаментиці трипільського посуду та пластики, де часто ноги і тіло жіночих статуеток переплетені орнаментом, ніби змієм.

¹ Бритюк А. А. Заметки о семантике молоточковидных булавок//Древние культуры Восточной Украины. Луганск: Изд-во ВУГУ, 1996. С.227.

² Шапошникова О. Г., Фоменко В. Н., Довженко Н. Д. Ямная культурно-историческая область (южнобугский вариант) // Свод археологических источников. Москва : Наука, 1986. Вип. В 1–3. С. 33.

³ Буров Г. М. О функциях молоточковидных булавок бронзового века...С.30.

⁴ Бритюк А. А. Заметки о семантике молоточковидных булавок...С.30.

Ритуальна зброя: до цієї думки апелюють через те що деякі молоточкоподібні шпильки мають значні розміри. Вони довгі, великі, та мають загострений кінець стрижня, цілком можливо уявити що шпильки такої конструкції дійсно могли використовувати як колючу зброю для жертвоприношення¹. Т-подібне навершя, схоже на ручку штопора, цілком могло слугувати в якості руків'я коли стрижень «всвердлювався» в тіло жертвовної тварини. Прикметно що в орнаментованих молоточкоподібних шпильок кінець стрижня завжди залишався чистим, не декорованим, як версія – тому що потребував періодичного підточення².

Шаманський атрибут: щодо цього призначення молоточкоподібних шпильок найбільше теорій, адже один предмет може набувати сакрального значення для певної людини чи групи людей, як вияв священного у повсякденному. Згідно Мірче Еліаде³ будь-який об'єкт у світі повсякденному, сам по собі є нейтральним, сама його фізична суть – чи є він каменем, чи кісткою, не надає йому особливого статусу. Предмет стає по-справжньому значущим лише тоді, коли він докорінно змінює свою функцію: із простого матеріального об'єкта перетворюється на вмістилище або медіатора для вищої, трансцендентної реальності. Такий прорив сакрального у звичайний світ наділяє предмет новою цінністю, він перестає бути просто собою і стає фізичним свідченням, віддзеркаленням іншої реальності, певної сакральної сутності, яка через предмет являє себе світові. Яскравим прикладом цього може слугувати шаманський бубон, предмет який вважається одухотвореною істотою та донині залишається головним атрибутом шаманів, провідником в інші світи.

Молоточкоподібні шпильки часто знаходять у комплекті з мідними випуклими круглими пластинками які містили на собі сліди тліну від ремінців⁴, якими могли кріпитися до бічних виступів навершя і таким, чином,

¹Николаева Н.А. О лингвокультурной атрибуции и семантике ...С. 157-159.

² Буров Г. М. О функциях молоточковидных булавок бронзового века...С.30–31.

³ Еліаде М. Священне і мирське / пер. з нім., фр., англ. Г. Кьорян, В. Сахно // Еліаде М. Мефістофель і андрогін. Київ : Вид-во Соломії Павличко: «Основи». 2001. С.8.

⁴ Кияшко В.Я. К вопросу о молоточковидных булавках //Донские древности (Азов).1992.Вып. 1.С 17.

разом утворювали своєрідну тріскачку, шумлячий примітивний інструмент (Рис.17:1). Такі предмети досі є у вжитку практикуючих шаманізм, головне призначення таких інструментів – введення особи в екзальтований стан трансу. Порівняльно-історичне вивчення перших примітивних музичних інструментів доходить до висновку що на перших щаблях еволюції цих предметів стоять якраз тріскачки та подібні ударні інструменти¹.

У нашій збірці молоточкоподібних шпильок з території України таких «комплектів» шпилька + пластинки налічується шість (Табл. I, №8, 10, 57, 58, 71, 72), всі вони різного ступеню збереженості, деякі через крихкість матеріалу від часу втратили форму та мають посипані краї. Пуансонний орнамент нанесено видавлюванням з середини, з увігнутої сторони.

Що бляхи-диски були комплектуючими до молоточкоподібної шпильки майже напевно можна сказати стосовно знахідок у дитячому похованні з с. Чорноземне, Крим (Табл. I, №8). У цьому похованні було знайдено дві шпильки кожна з яких мала свій «набір» – бляхи та каплевидні маленькі підвіски, які у поєднанні, перетворювались на шумовий інструмент. Можливо ці тріскачки мали відганяти злих духів від дитини по дорозі у потойбіччя, або ж дитина сама мала статус служителя культу (Рис.17:3). У цьому контексті винятково цікавим є колективне поховання трьох дітей яке наводить Григорій Буров – де поховальний інвентар окрім 10 шпильок трьох різних типів, також доповнювався флейтою виготовленою з трубчастих кісток. Дві шпильки були оснащені брязкальцями: найбільша супроводжувалася пуансонною (тисненою) бляхою і п'ятьма бронзовими пронизками, а інша – парою блях. Дослідник припускає, що поховані діти цілком могли формувати своєрідний сакральний дитячий «оркестр»².

Згадані в цьому дитячому похованні «флейти» цілком можуть бути так званими «Флейтами Пана», схожий набір маємо в похованні 5, Курган II

¹ Харузин Н. Шаманство. Шаманизм народов Сибири: этнографические материалы XVIII–XX вв. : хрестоматия : в 2 т. / сост. Т. Ю. Сэм. 2-е изд., испр. и доп. Санкт-Петербург : Филол. фак. СПбГУ ; Нестор-История, 2011. Т. 1. С. 49

² Буров Г. М. О функциях молоточковидных булавок бронзового века.... С. 30

поблизу с. Качкарівка, Херсонська обл., де разом з молоточкоподібною шпилькою (Табл. I, №9) було знайдено шість трубчатих кісток великого птаха з залощеною поверхнею та обрізаними кінцями (Рис.17:5)¹. Флейта лежала біля голови похованого, а шпилька – у складі намиста на грудях. Це поховання належало підлітку, тож, як бачимо, гіпотези щодо дитячих сакральних «оркестрів» мають право на життя.

У нанайських шаманів до одного з необхідних атрибутів – поясу, прикріплювались чисельні трубки-конгокто, які під час камлання вдаряючись одна об одну створювали сильний шумовий ефект², можливо пращурами цього важливого «музичного» атрибуту були раніше кістяні трубки, які у різний спосіб використовувалися служителями культу – і як флейта в сакральному «оркестрі», і як шаманський шумовий декор елементу одягу.

Повертаючись до теми блях з пуансонним орнаментом – серед закордонних знахідок нам трапився цікавий екземпляр схожого диска, з таким же хрестоподібним пуансонним орнаментом і двома отворами для кріплення по центру, але він був виготовлений з мушлі (Табл. II, №10). Навряд чи цей крихкий матеріал міг би витримати постійні удари будучи в ролі тріскальця, можливо йому була відведена інша, поки що не відома нам роль, але традиція ідентичного декору, к бачимо збереглася/поширилася і на такі предмети з поховань культури шнурової кераміки, знайдені в Німеччині.

Складова вівтаря: ще одна теорія з сакрального спектру щодо молоточкоподібних шпильок – використання їх як конструктивних деталей своєрідних вівтарів. В похованні 4, Курган I, поблизу с. Фрунзе в Криму разом зі шпилькою було знайдено бронзову пластину з пуансонним орнаментом, яка вже була завелика щоб кріпитися до шпильки, але могла бути частиною нагрудного оздоблення похованого «шамана», аналогічно «толі» мідному полірованому колу, що ремінцями кріпилося на грудях нанайських шаманів як

¹ Євдокимов Г. Л., Данилко Н. М., Пустовалов С. Ж. Кургани біля с. Качкарівка // Археологія, 2020, № 4. С. 58-59.

² Харузин Н. Шаманство. Шаманизм народів Сибіри... С. 52.

захист від стріл під час потойбічних подорожей (**Рис.17:4**)¹. Також ця пластина була частиною вівтаря, на кшталт такого який реконструює Надія Ніколаєва – з п'яти молоточкоподібних шпильок та двох бронзових пластин².

Цей інвентарний комплекс було знайдено в Калмикії, в катакомбному похованні і він може слугувати вагомим доказом що молоточкоподібні шпильки були предметами культу, а не прикрасами, як припускає низка дослідників. Виявлена та зафіксована там *in situ* конструкція з п'яти молоточкоподібних шпильок та двох бронзових прямокутних пластин (**Рис.17:2**) не лише демонструє їхню нову функцію, але й вказує на ймовірний різний статус шпильок. Так велика, ретельно оброблена та орнаментована шпилька з рогу оленя слугує центральним елементом вівтаря, а інші, не декоровані, простіші, менших розмірів слугують тримачами пластин.

Тож у прихильників сакральної теорії небезпідставно виникла версія що їх могли використовувати як портативний вівтар, особливо якщо в похованні було кілька таких шпильок і вони разом з декорованими пластинами утворювали певний набір.

На підтримку сакральної теорії можна також розглянути дослідження пізніших, вже металевих, подібних предметів з Урарту, їх інтерпретують як захист від зла, магічний амулет який клали в поховання з вірою в те, що людина буде захищена вічно після смерті, а також використовували загалом як статусну прикрасу. Це добре демонструє статуетка богині, на грудях якої поміж намиста видніється шпилька, її навершя вже має інші риси і зооморфну корону, проте інші шпильки з цього комплексу мають і молоточкоподібні навершя (**Рис.18**)³.

Розглядаючи молоточкоподібні шпильки як сакральний предмет варто також звернути увагу і на так звану *thrausma*⁴ традицію – навмисну руйнацію

¹ Харузин Н. Шаманство. Шаманизм народов Сибири ..С. 52.

² Николаева Н. А. О лингвокультурной атрибуции и семантике «костяных молоточковидных булавок» (по материалам раскопок 1986 года в Калмыкии) // Бюллетень КалмНЦ РАН. 2019. № 4. С. 151-169.

³ Yiğitpaşa D. A Group of Urartu Pins from the Ahlat, Erzurum, and Van Archeology Museums // Selçuk Türkiyat, 2023. 203–225.

⁴ Thrausma: The archaeology of deliberate destruction in the Bronze Age and Early Iron Age Aegean and beyond / ed. by Y. Galanakis, E. Kypraiou, E. Tounta. Louvain-la-Neuve : Presses universitaires de Louvain, 2017. 256 p.

предметів, розламування, перед покладенням до поховання. Адже майже всі нами зібрані в обох таблицях шпильки мали сліди такого зумисного пошкодження. Найчастіше це було розламування молоточкоподібної шпильки навіпіл, іноді відламування кінця стрижня (як в шпильок з італійського поховання Гаудо), іноді – відламування одного з молоточків наверхшя(як у шпильки з поховання Еймсберійського Лучника з Британії). Пізніша традиція загинання мечів які клали у поховання вікінгів, схоже має теж коріння і значення – так зване ритуальне вбивство предмету, знищення його «харизми», щоб він напевне пішов разом з власником у потойбіччя. Водночас меч, як предмет пов'язаний з насильством і смертю також міг сприймався як небезпечний, агресивний¹. Його загинання чи ламання було способом знешкодити або приборкати цю небезпечну силу, символічно завершивши цикл насильства. Проводячи аналогії з молоточкоподібними шпильками якщо їх розглядати як артефакт людини яка була шаманом, знешкодження ритуального предмету, можливого вмістилища духу-помічника, могло убезпечувати його одноплемінників від дій людини, небезпечної навіть після смерті. Розбивання, пошкодження предметів відомі ще з енеоліту, у вже згаданий нами в контексті «прашпильок» лігурійській печері Арене Кандіде, у похованні епіграветської культури поруч із померлим лежали шпателі зроблені з гальки які використовували для нанесення вохри на тіло. Ці знаряддя було навмисно розбито після ритуалу. Дослідники прямо називають це ритуальним вбивством інструментів, що контактували з померлим, задля того щоб розрядити їх сакральну силу². Практикувалося також ритуальне розбивання кераміки, як. наприклад, у культурі Лінійно-стрічкової кераміки, де у похованнях часто знаходять навмисно розбиті горщики. Це інтерпретують як частину поховальної трапез «умертвіння» посуду, що належав померлому.

¹ Aannestad H. L. Charisma, violence and weapons: The destructive power of the bent swords from the Viking Age. *Journal of Archaeological Science: Reports*. 2017. Vol. 13. P. 350–358.

² Riel-Salvatore J., St-Onge D., Meloro C. et al. The 'Ritual Killing' of Tools? Intentional Breakage of Marine Pebbles in an Epigravettian Burial (Arene Candide Cave, Liguria, Italy). *Cambridge Archaeological Journal*. 2017. Vol. 27, Iss. 1. P. 133–152.

Як бачимо традиція *thrausma* є однією з найдавніших ритуальних практик людства. Вона виникла ще в палеоліті як спосіб взаємодії з символічною силою предметів і пройшла крізь тисячоліття, набувши власних значень в поховальних обрядах наступних культур, включно з культурами ямного кола.

Підсумовуючи, і більше схилиючись до сакральної атрибуції молоточкоподібних шпильок, все ж можемо сказати що найімовірніше вони були поліфункціональними предметами. Для котроїсь спільноти, де вони переважно були у складі намист, молоточкоподібні шпильки могли одночасно слугувати як статусним артефактом що демонструє владу, так і предметом що використовувався у ритуалах чи навіть жертвоприношеннях. Інші, як, наприклад, шпилька з чоловічого поховання в с. Хоружі (Табл. I, №2) не дивлячись на меншу зовнішню репрезентабельність доводить не лише те що вона навряд чи використовувалась як застібка через пошкоджену, не функціональну форму, а і демонструє важливість цього предмета який носили і зберігали ймовірно довгий час, та поклали у якості напутнього супроводу у поховання людини яка мала ймовірно певні заслуги перед своїми одноплемінниками. Також саме ця шпилька могла передаватися поколіннями демонструючи можливу спадковість влади, бо саме тому мала сліди такого тривалого «зносу».

Завдяки радіовуглецевому датуванню маємо цікавий приклад – виявлена в одному з жіночих поховань молоточкоподібна шпилька була виготовлена на 260 років раніше ніж час здійснення поховання¹, що підтверджує важливий статус цих предметів.

За результатами вивчення характеристики молоточкоподібних шпильок як характерного артефакту ямної KIC, вивчення класифікації, дослідження систематики та розгляду проблеми культурної атрибуції молоточкоподібних шпильок проведених у межах даного розділу, були досягнуті такі цілі:

¹ Shishlina N. I. et al. Radiocarbon dating of the Bronze Age bone pins ... P.111.

1. Вивчено існуючу джерельну базу щодо знахідок молоточкоподібних шпильки з поховальних комплексів бронзової доби знайдених на території України, Західної та Східної Європи.

2. На підставі існуючої класифікації зроблено узагальнюючий аналіз всіх знахідок з нашого дослідження, який дозволив припустити існування спільних ареалів їх походження.

3. Проведено критичний огляд та аналіз існуючих у науковому дискурсі гіпотез щодо культурної атрибуції артефакту.

4. Обґрунтовано позицію, згідно з якою молоточкоподібні шпильки можуть бути атрибутовані як поліфункціональні предмети, що являються прямим індикатором впливу ямної культури.

РОЗДІЛ 3. ДУХОВНО-КУЛЬТУРНЕ ЗНАЧЕННЯ ТА РОЛЬ МОЛОТОЧКОПОДІБНИХ ШПИЛЬОК В СУСПІЛЬСТВАХ БРОНЗОВОЇ ДОБИ: УКРАЇНСЬКИЙ ТА ЄВРОПЕЙСЬКИЙ КОНТЕКСТ

3.1. Систематизація поширення за наявністю в похованнях.

Важливою складовою нашого дослідження є з'ясування особливостей систематизації поширення молоточкоподібних шпильок за наявністю в похованнях. Дієвим механізмом реалізації цього стало створення комплексних таблиць знахідок молоточкоподібних шпильок на території України (Табл. I) та знахідок молоточкоподібних шпильок на території Європи (Табл. II), що в подальшому стали основою розробки інтерактивної мапи «Місця знахідок молоточкоподібних шпильок»¹.

За допомогою цієї мапи добре відстежується поширення молоточкоподібних шпильок на території України (Рис. 19), і хоча зібраний нами матеріал не є абсолютно повним (наразі в таблиці зібрано 74 екземпляри), вона має перспективу доповнення ще не внесеними архівними, чи новими матеріалами з актуальних археологічних досліджень.

Проте навіть за наявної зараз зібраної бази даних простежуються певні *закономірності у поширенні молоточкоподібних шпильок (Табл. I):*

- на території України найбільша концентрація молоточкоподібних шпильок в районі Північного Причорномор'я, це території Криму, Херсонської, Запорізької, Донецької, Миколаївської та Одеської областей;
- центр України займає друге місце по поширенню цих артефактів – Полтавська, Київська, та Черкаська області;
- лише поодинокі випадки знахідок молоточкоподібних шпильок є на Рівненщині;

¹ Місця знахідок молоточкоподібних шпильок. . URL: <https://www.google.com/maps/d/edit?mid=19LIrdIXzkROlhDpbWuIM4E8MI8CkJRU&ll=47.012402443945774%2C-1.6840556208066424&z=5>. (дата звернення 25.04.2025)

– на півночі України знахідок молоточкоподібних шпильок не зафіксовано.

Цілком можливо що збір нових даних дещо змінить загальну картину поширення цих артефактів, хоча більше схоже на те, що вже існуючий головний ареал поширення молоточкоподібних шпильок в зоні Північного Причорномор'я та Центральній Україні лише кількісно збільшиться новими екземплярами.

Є також ймовірність перегляду деяких даних про знахідки у Волинському регіоні. У тамтешніх описах іноді присутні кістяні предмети, як наприклад в описі Івана Левицького з досліджень «неолітичної домовини», (колективного поховання десяти осіб в кам'яній цисті, поблизу с. Колодяжного у 1924 р.), де одну з «костяних шпильок» забрали робітники що орали поле під час випадкової знахідки поховання, а іншу він можливо відніс до «шпильки для кіс»¹. Тогочасний опис важко зіставити з предметом без його фото чи замальовки, також припускаємо що молоточкоподібна шпилька була при похованні традиційно розламана, тому навершя не збереглося, що звісно дуже утруднює ідентифікацію.

Культурна приналежність за визначенням авторів розкопок:

– більшість поховань з молоточкоподібними шпильками належить до ямної КІС (це 22 поховання з таблиці);

– 15 поховань до катакомбної культури;

– один екземпляр, з міста Рівного, автори розкопок віднесли до городоцько-здовбицької культури;

– один, з Одещини, з поховання буджацької культури, однієї з своєрідних культур Південно-Західного Причорномор'я що належить до кола ямної КІС;

Деяку частину знахідок з таблиці ми залишили з невизначеною культурною приналежністю, так як вони були знайдені в той час, коли ще ямна

¹ Левицький І. Ф. Домовина кінця неолітичної доби на побережжі середньої течії р. Случі (с. Колодяжне на Волині)// Записки всеукраїнського археологічного комітету. Київ : Трест «Київ-Друк», 1930. Т. І. С. 174.

культура не була виокремлена та названа, або ж залишили культурно не визначеними ті, про які дослідники що їх знайшли не вказали такої інформації.

Одночасна наявність молоточкоподібних шпильок в похованнях ямної КІС та катакомбної культур може також свідчити на користь синхронності існування цих культур, адже головний аргумент противників їх одночасного співіснування це відсутність змінної стратиграфії, а причина переважно віддаленого від центру кургану розташування катакомбних поховань (більшість з них знаходились на периферії кургану, в його полах) криється в усталеній організації цього сакрального простору, що не порушувала кола поховань інших культур¹.

В іншій таблиці – знахідок молоточкоподібних шпильок на території Європи (**Табл.ІІ**) зібрано 18 рогових/кістяних екземплярів, які нами було знайдено в наукових статтях та електронних каталогах. Та два екземпляри срібних шпильок з Італії (поселення Ремендело однойменної культури епохи енеоліту)² та Туреччини (хаттійського міста Аладжа–Хююк бронзової доби)³ які ми додали через їх класичну молоточкоподібну форму на вершину, як демонстрацію можливих зв'язків чи спадкових контактів.

Наводимо місця знахідок закордонних молоточкоподібних шпильок які нам наразі вдалося знайти:

– Велика Британія, м. Еймсбері, графство Вілтшир⁴;

¹ Іванова С., Тоцев Г. Бронзова доба Північно-Західного Причорномор'я: хронологія культур та можливість контактів // Вісник Київського національного університету культури і мистецтв. Серія: Музеєзнавство і пам'яткознавство. 2018. Вип. 2. С. 110.

² Koško A. Traits of 'Early Bronze' Pontic cultures in the development of lowland and Eastern European forest cultural environments in the Baltic southern drainage basin: An outline of the state of research// Baltic-Pontic Studies. 2014. Vol. 19. P. 59–68.

³ Бонгард-Левін, Г. М., Деопик, Д. В., Дерев'янка, А. П., Кучера, С. Р. та ін. Археология зарубежной Азии: Учебное пособие для студентов вузов, обучающихся по специальности «История». Москва: Высшая школа, 1986. С. 87.

⁴ Fitzpatrick, A. P. The arrival of the Bell Beaker Set in Britain and Ireland // Bronze Age Connections, Cultural connections in Bronze Age Europe / ed. by P. Clark. – Oxford : Oxbow, 2009. P. 176–188.

- Німеччина, землі Саксонія–Ангальт, міста: Егелн¹, Ехліц², Гольцен³, Бланкенбург⁴; землі Баварії – місто Тіфенбронн⁵.
- Італія, Кампанія, поблизу міста Пестум⁶;
- Угорщина, міста: Кішкундорозма та Шандорфалва⁷;
- Польща, міста: Крушин та Біскупец⁸.

Крім того, у статті німецьких дослідників «Wie Perlen an einer Schnur – Gräber der Glockenbecherkultur in Oechlitz, Saalekreis», щодо знахідки молоточкоподібної шпильки в жіночому похованні поблизу м. Ехліц, наводиться також мапа знахідок інших молоточкоподібних шпильок в Німеччині, з їх поділом на перфоровані та не перфоровані на вершині екземпляри, проте, на жаль, не всі їх нам вдалось розшукати⁹.

Ми чудово усвідомлюємо, що представлена у роботі вибірка не є вичерпною та не охоплює абсолютно всі знахідки, виявлені на цікавлячих нас територіях. Обмежений доступ до деяких джерел, публікацій, музейних колекцій звісно лишає певні «білі плями» на нашому дослідженні. Ми сподіваємось, що за наявності більшої кількості даних з відкритих джерел, нових польових досліджень та публікацій, ми зможемо в майбутньому поповнювати нашу збірку та інтерактивну мапу. Це, у свою чергу, дозволить формувати нові, більш деталізовані ареали поширення молоточкоподібних

¹ Grabbeigaben von Egel. Landesmuseum für Vorgeschichte Halle (Sachsen-Anhalt) : museum-digital, 2018. URL: <https://st.museum-digital.de/object/11152> (Дата звернення: 22.06.2025).

² Andrea Moser, Madeleine Fröhlich. Wie Perlen an einer Schnur – Gräber der Glockenbecherkultur in Oechlitz, Saalekreis. Archäologie in Sachsen-Anhalt. Sonderband 26, 2017, p. 321–323.

³ Колекція Земельного музею доісторичної епохи у Галле (Landesmuseum für Vorgeschichte in Halle), Саксонія–Ангальт (Німеччина).

⁴ Mahnkopf, G. Geschichte aus dem Boden – Archäologische Ausgrabungen in Blankenburg. Geschichte aus dem Boden: Archäologische Ausgrabungen in Blankenburg : Sonderband zum 33. Jahresbericht des Heimatvereins für den Landkreis Augsburg e. V. G. Mahnkopf (Hrsg.). Augsburg, 2013. S. 57, 82.

⁵ Kristiansen K., Allentoft M. E., Frei K. M. et al. Re-theorising mobility and the formation of culture and language among the Corded Ware Culture in Europe. *PLoS One*. 2017. Vol. 12, No. 1. Art. e0170496.

⁶ Aurino P., De Falco M. Mind the Gap: Bell Beaker Presence in Copper Age Campania, Southern Italy. The Bell Beaker Culture in All its Forms: Proceedings of the 22nd Meeting of 'Archeologie Et Gobelets' 2021, Geneva, Switzerland / ed. by C. Abegg et al. Oxford : Archaeopress, 2022. P. 211–224.

⁷ Volker Heyd. Europe at the Dawn of the Bronze Age. Transition to the Bronze Age. Ed. by V. Heyd, G. Kulcsár & V. Szeverényi. Archaeolingua Main Series 30 (Budapest: Archaeolingua), 2013. p. 9–66.

⁸ Koško A. Traits of 'early bronze' pontic cultures in the development of lowland and eastern european forest cultural environments in the baltic southern drainage basin. an outline of the state of research. // *Baltic-pontic studies*, 2014. vol. 19. p. 59, 68.

⁹ Andrea Moser, Madeleine Fröhlich. Wie Perlen an einer Schnur – Gräber der Glockenbecherkultur in Oechlitz, Saalekreis... p. 322.

шпильок та відслідковувати нові зв'язки. Оновлений збір даних, можливо, приведе до нових інтерпретацій, відкриттів, а можливо, і до аргументованого спростування деяких раніше висунутих гіпотез.

Узагальнюючи можемо все ж сказати що проведені дослідження, присвячені систематизації та картографуванню молоточкоподібних шпильок, дозволило дійти низки важливих висновків та водночас окреслило перспективи для подальших наукових розвідок.

Застосована в роботі систематизація поширення молоточкоподібних шпильок за їхньою наявністю в похованнях послугувала ефективним комплексним методом. Цей підхід дозволив не лише кількісно оцінити наявний матеріал, але й якісно проаналізувати його поширення. Завдяки цьому вдалося визначити місця найбільшої концентрації знахідок на території України, окреслити їх відносний центр і периферію. Аналіз просторового розподілу підтвердив гіпотезу про те, що ядро, або центр ямної культурно-історичної спільності, знаходилося саме в нашій степовій зоні.

Водночас, наявність молоточкоподібних шпильок у поховальному «наборі» далеко за межами цього ядра (у Центральній та Західній Європі) виводить цей артефакт за рамки вузько-етнокультурного маркера. Гадаємо він може розглядатися як надкультурний (транскультурний) елемент, статусний символ, що був сприйнятий та інтегрований у системи вірувань та соціальної ієрархії різних культурних груп. Саме ця властивість перетворює шпильку на цінний хронологічний інструмент, що дозволяє синхронізувати в часі різні спільноти III тис. до н.е., які проживали на географічно віддалених територіях, але були пов'язані спільними ідеологічними уявленнями.

Це дозволяє зробити фінальний висновок про те, що молоточкоподібні шпильки є репрезентативним прикладом артефакту культурної взаємодії. Коріння цієї взаємодії належить ямній культурно-історичній спільності, яка виступила не тільки довгий час хранителькою традиції, а і, як бачимо вдало ділилась нею. Адже стовідсотково прямих аналогій молоточкоподібним знахідками з Великої Британії, Німеччини, Італії, Румунії та Польщі знайдено

не було. Артефакти з віддалених територій вже мають дещо власний стиль, притаманний своїй території.

Подальше поширення та трансформація цієї ідеї (включно зі зміною матеріалу з кістки на метал) перетворює, на перший погляд, простий артефакт на цінний ключ до розуміння не лише хронології, але й складних процесів, що формували соціальну структуру, вірування та, зрештою, історичну долю низки культурних спільнот бронзової доби.

3.2. Визначення ареалу поширення.

Спроби визначення ареалу поширення молоточкоподібних шпильок висувалися ще за часів коли почала набиратися достатня кількість матеріалу. На той час популярний вектор, якому приписували всі цивілізаційні витoki був зосереджений на Давньоєгипетській цивілізації та вже вище згаданий Кріто-мікенській. Проте, вже згаданий нами, хорватський археолог Владімір Мілойчич, ще у 1955 році своїй праці «Про хронологію молоточкоподібних шпильок» висловив припущення про походження знайдених у Центральній Європі молоточкоподібних шпильок як таких що походять з України та району Кубано-Кавказької культури.¹ А загалом цю його працю можливо назвати першою де молоточкоподібні шпильки розглядаються як маркер своєї культури, на той час він її назвав україно-кавказькою, яка впливала чи співіснувала з культурами Центральної Європи.

Перш ніж аналізувати нові дані, варто окреслити традиційне розуміння зон поширення молоточкоподібних шпильок. Їх класичний ареал Понтійсько-Каспійський степ, степова та лісостепова зони Східної Європи. У цьому контексті шпильки завжди розглядалася як невід'ємна частина «ямного набору» – (обряд курганних поховань, колісний транспорт, характерна кераміка, вохряна присипка та інше), який поширився зі Сходу. Поява аналогічних шпильок у контекстах культур Шнурової кераміки у Центральній

¹ Milošević V. Zur Zeitstellung der Hammerkopfnadeln // Germania. 1955. T. 33, № 3. С. 241.

та Північній Європі логічно вписувалася в курганну гіпотезу¹ описуючись як прямий наслідок міграції «шнуровиків», що несли степове (ямне) генетичне та культурне походження далі, поширюючи таким чином свій вплив.

Проте накопичення нових знахідок за останні десятиліття, зроблених далеко за межами цього класичного ареалу, показало нове бачення цієї міграційної моделі. Адже носії ямної культури часто мігрували, а зміни в географії поширення археологічних знахідок зазвичай пов'язують зі зміною території проживання їхніх творців². Проте достовірно стверджувати про переміщення саме людей можна лише тоді, коли є антропологічні докази.³

Тому ми обережно обмежилися суто констатацією фактів щодо появи цих ямних артефактів поза межами усталеного ареалу поширення, зафіксували нові ареали знахідок, припускаючи що це ймовірно були якщо не міграції, то човникові переміщення зі створенням нових фронтірних зон⁴.

Завдяки картографуванню знахідок молоточкоподібних шпильок ми можемо припустити де саме знаходились ці контактні зони, або відмітити куди дійшов цей суто ідеологічний, світоглядний вплив.

На нашій інтерактивній мапі «Місця знахідок молоточкоподібних шпильок»⁵ ми зафіксували п'ять нових зон поширення які також можна подивитись в інфографіці (**Рис. 20**).

Тож наразі маємо такі нововизначені ареали:

1) **Угорщина** (Кішкундорозма та Шандорфалва)

Регіон: Медье Чонград-Чанад (Південно-Східна Угорщина).

Пов'язані культури:

¹ Gimbutas M. The Three Waves of the Kurgan People into Old Europe, 4500-2500 B.C. // Archives Suisse d'anthropologie générale. 1993. Vol. 43, No. 2. P. 113-137.

² Михайлова О. В. Археологічні ознаки міграційних процесів (на прикладі епохи бронзи) // Наукові записки НаУКМА. 2013. Т. 140 : Теорія та історія культури. С. 64-65.

³ Смынтына Е. В. Миграции населения и способ культурноисторической адаптации: некоторые проблемы соотношения (по материалам мезолитических поселений Украины) // Vita Antiqua. 1999. № 2. С.31.

⁴ Иванова С., Нікітін О. Ямна культура: походження та міграції в контексті теорії фронтиру // Записки історичного факультету. Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. Одеса : 2020. Вип. 31. С.19.

⁵ Місця знахідок молоточкоподібних шпильок. URL: <https://www.google.com/maps/d/edit?mid=19LlrdIXzkROlhDpbWuIM4E8Ml8CkJRu&ll=47.012402443945774%2C-1.6840556208066424&z=5>. (дата звернення 25.04.2025)

– *Культура дзвоноподібних келихів* (Bell Beaker culture): Регіон навколо Сегеда (куди зараз входить Кішкундорозма) є одним з найважливіших осередків цієї культури на сході Карпатського басейну. Тут фіксуються так звані «східні» групи культури дзвоноподібних келихів.

– *Культура Вучедол* (Vučedol culture): Ця потужна енеолітична культура, що передувала дзвоноподібним келихам, також мала значне поширення в цьому регіоні.

– *Культура Марош* (Mureș/Maros culture): Пізніше, у ранній бронзовій добі, цей район стає серцем формування культури Марош, відомої своїми багатими похованнями та початком бронзоливарства.

2) Польща (Крушин та Біскупець)

Регіон (Крушин): Куявсько-Поморське воєводство (Північно-Центральна Польща).

Пов'язані культури:

– *Культура шнурової кераміки* (Corded Ware culture): Куявія є однією з ключових територій поширення цієї культури в Польщі. Знахідки в районі Крушина пов'язані саме з нею.

– *Культура кулястих амфор* (Globular Amphora culture): Також широко представлена в цьому регіоні, часто в безпосередньому контакті з пам'ятками «шнуровиків».

– *Культура лійчастого посуду* (Funnelbeaker culture): Представлена в регіоні більш ранніми пам'ятками, зокрема будівничими мегалітичних гробниць («куявських мегалітів»).

Регіон (Біскупець): Вармінсько-Мазурське воєводство (Північно-Східна Польща).

Пов'язані культури: Ця територія (історична Вармія та Мазури) в епоху бронзи була на периферії великих культурних блоків.

– *Тшинецька культура* (Trzciniec culture): Цей великий культурний комплекс середньої бронзової доби мав своє поширення на цій території.

Культури Балтійського кола: Пізніше в епоху бронзи та раннього заліза тут формуються локальні культури, що відносяться до кола балтійських культур (наприклад, культура західнобалтійських курганів).

3) Велика Британія (м. Еймсбері)

Регіон: Графство Вілтшир (Wiltshire), Південно-Західна Англія.

Пов'язані культури: Ця локація знаходиться в самому серці одного з найважливіших ритуальних ландшафтів доісторичної Європи, безпосередньо пов'язаного зі Стоунгенджем.

– *Культура дзвоноподібних келихів* (Bell Beaker culture): Еймсбері є всесвітньо відомим завдяки знахідці так званого «Лучника з Еймсбері» (Amesbury Archer). Це одне з найбагатших поховань культури дзвоноподібних келихів, датоване близько 2300 р. до н.е. Поховання містило численні керамічні келихи, крем'яні наконечники стріл, мідні ножі та найраніші золоті вироби, знайдені у Британії. Аналіз ізотопів показав, що ця людина виросла в альпійському регіоні Центральної Європи, що є прямим доказом міграцій носіїв ідей КДК на Британські острови.

– *Вессекська культура* (Wessex culture): Ця культура ранньої бронзової доби (приблизно 2000–1400 рр. до н.е.) є прямим нащадком культури дзвоноподібних келихів у цьому регіоні. Ландшафт навколо Еймсбері та Стоунхенджа буквально вкритий тисячами круглих курганів (round barrows), що містять багаті поховання цієї культури.

4) Німеччина (Саксонія-Ангальт та Баварія)

Регіон 1: Федеральна земля Саксонія-Ангальт (Sachsen-Anhalt), Центрально-Східна Німеччина (міста: Егельн, Ехліц, Гольцен, Бланкенбург).

Пов'язані культури: Цей регіон (басейн річок Заале та Ельби) є ключовим для розуміння розвитку культур енеоліту в Центральній Німеччині.

– *Культура шнурової кераміки* (Schnurkeramische Kultur): Саксонія-Ангальт є однією з центральних зон поширення цієї культури. Для неї характерні типові одиночні скорчені поховання під курганами, з керамікою зі шнуровим орнаментом та бойовими сокирами.

– *Культура дзвоноподібних келихів* (Glockenbecherkultur): Ця культура приходить в регіон трохи пізніше і співіснує, а потім і витісняє «шнуровиків». Саме тут, у Саксонії-Ангальт, нещодавно (біля м. Фьордерштедт) були знайдені поховання «воїнів» КДК.

– *Унетицька культура* (Aunjetitzer Kultur): Безпосередньо з локальних груп КДК та шнурової кераміки в цьому регіоні (зокрема, біля м. Егельн) формується знаменита Унетицька культура ранньої бронзової доби, відома своїми «князівськими» похованнями (наприклад, Небрський диск походить належить саме цій культурі. Цікаво що золото яке використано в його оздобленні походить з Карпат).

Регіон 2: Федеральна земля Баварія (Bayern), Південно-Східна Німеччина (місто Тіфенбронн).

Пов'язані культури: Баварія є контактною зоною між західними та східними культурними блоками.

– *Культура шнурової кераміки* (Schnurkeramische Kultur): Також широко представлена в Баварії, особливо в її північній частині.

– *Культура дзвоноподібних келихів* (Glockenbecherkultur): Баварія є однією з найважливіших територій для розуміння поширення КДК з заходу на схід. Знахідки (зокрема, поховання) цієї культури зустрічаються по всій території землі, включно з районом Тіфенбронна. Вони часто демонструють змішування традицій КДК та «шнуровиків».

5) Італія (поблизу міста Пестум)

Регіон: Кампанія (Campania), провінція Салерно, Південна Італія.

Пов'язані культури: Хоча Пестум (антична Посейдонія) найбільш відомий як грецька колонія VI ст. до н.е., територія навколо нього була заселена і в епоху бронзи.

– *Культура дзвоноподібних келихів* (Cultura del Vaso Campaniforme): Знахідки, пов'язані з КДК, фіксуються в Кампанії. Вони представляють морський, середземноморський шлях поширення цього явища, відмінний від

континентального. Знахідки включають характерну кераміку в поховальних контекстах.

– *Апеннінська культура* (*Cultura apenninica*): Це домінуюча культура середньої та пізньої бронзової доби в Центральній та Південній Італії. Вона характеризується специфічною керамікою з нарізним орнаментом та поселеннями, часто розташованими на пагорбах. Сліди цієї культури (або її локальних варіантів, як-от культура Пальма-Кампанія) широко присутні в регіоні Кампанія, що передували заснуванню грецьких колоній.

Тож базуючись на аналізі останніх публікацій з Великої Британії, Німеччини, Італії, Угорщини та Польщі, у своєму дослідженні ми показуємо що хоч молоточкоподібні шпильки і були маркером своєї культури, проте одночасно вони функціонували і як міжкультурний «рухомий» символ статусу та влади, який був інтегрований у різні елітарні мережі свого часу.

Загалом ці артефакти є не стільки доказом міграції, скільки ключем до розуміння першої можна сказати «глобалізованої» епохи в історії Європи, а його пізніша матеріальна еволюція (від кістки до металу) є свідченням того, як ідеологія Сходу була адаптована елітами Заходу. Водночас не всі культурні зміни є наслідком міграції. Часто мова йде про культурну дифузію – тобто про поширення елементів культури від одного народу до іншого без переміщення самих людей. Така передача знань, технологій і традицій може відбуватись через обмін між племенами, народами і є яскравим свідченням культурних контактів, міграцій або запозичень. Це дозволяє також простежити напрямки та інтенсивність впливу «ямників» на сусідні країни та їх культури.

Радіовуглецеві дані показують що молоточкоподібні шпильки з'явилися приблизно за 3000 років до н. е., а після 2600 р. до н.е. – зникли¹.

Зникнення цих артефактів можливо пов'язати з тим, що в середовищі де вони були у вжитку, переважно у степовому, вони децю втратили своє особливе значення (це також може бути пов'язано зі зміною світогляду), а з появою металу майже повністю перекочували на Кавказ, ставши більш ужитковими

¹ Shishlina N. I. et al. Radiocarbon dating of the bronze age bone pins ... P. 114.

об'єктами, хоча деякі знахідки в місцевих похованнях іноді демонструють наявність і сакральних функцій цих предметів.

Наразі напевно не відомо – знайдені на території Західної та Центральної Європи молоточкоподібні шпильки є продуктом культурної дифузії чи наслідком міграції. Втім ареал їх поширення, як бачимо, географічно широкий адже окремі екземпляри було знайдено досить географічно віддалених територіях. А отже можемо сказати ці артефакти що маркуючи своїм існуванням значно ширшій ареал поширення ямної культури. А висунута у цій праці до дискусу теорія щодо «першородності» українських молоточкоподібних шпильок над всіма іншими, у тому числі металевими кавказькими, визначення їх як прототипу, зараз, у світлі нових досліджень, генетичних аналізів біологічного матеріалу з поселення Михайлівського¹ постає не безпідставно висунутою.

3.3. Молоточкоподібні шпильки як соціальний маркер у суспільствах ямної історико-культурної спільноти.

Одним із ключових індикаторів що свідчить про появу соціальної диференціації в середині ямного суспільства є перехід від колективних поховань до індивідуальних могил. Поява монументальних поховальних споруд – курганів, вимагала колективних трудових затрат і була вочевидь спрямована на вшанування пам'яті окремих осіб з певним високим статусом, що вказує на зародження вождівських соціальних структур.

Загалом науковий інтерес до теми соціальної структури населення ямної КІС оформився лише в 1970-х роках, коли в археології відбувся так званий «соціальний поворот» – перехід від простого опису артефактів до спроб реконструкції суспільних систем. Цьому сприяли як накопичення великої кількості матеріалу, завдяки і новобудовним експедиціям, так і розвиток загальної теоретичної бази для соціальних реконструкцій. Як наслідок

¹ Nikitin A. G., Lazaridis I., Patterson N., Ivanova S. et al. A genomic history...P. 124-131.

маркером соціального статусу стала кількість трудових витрат на створення поховальної споруди. Цей початковий етап спроб реконструкції соціальної структури здійснювалися на узагальнених історичних припущеннях. Так, Микола Мерперт, описуючи напівкочовий спосіб життя ямних племен, припускав існування в них патріархального суспільного устрою та тимчасових союзів та існування триєдиної системи влади: народні збори, рада старійшин і військових вождів¹. Ідею наявності певної родоплемінної еліти підтримували й інші дослідники. Проте, наприклад, Олена Кузьміна вважала, що соціальна диференціація у носіїв ямної культури не завжди супроводжувалася матеріальними відмінностями².

Цікавою також була «індоарійська» спроба кількісно визначити соціальні групи на основі археологічних даних. Це праці Наталії Ринкової та Надії Довженко, які взяли за критерій саме обсяг праці, витраченої на спорудження курганів і поховальних комплексів. Вони поділили поховання на три групи залежно від обсягу насипу (до 500 м³, від 500 до 2000 м³ і понад 2000 м³) та співвіднесли ці категорії з умовними соціальними верствами – «брахманами», «кшатріями» і «вайш'ями»³. А ще більш суттєву інтерпретацію соціальної організації ямної спільноти в Нижньому Подніпров'ї запропонував Володимир Генінг. Він поєднав аналіз обсягів курганів із врахуванням кількості й якості супровідного інвентарю, виокремивши п'ять соціальних категорій⁴: I–II – це рядове населення, общинники; III – голови патріархальних сімей; IV – поховання старійшин – керманічів окремих общин. V група – поховання вождів племінних утворень.

¹ Мерперт Н. Я. О племенных союзах древнейших скотоводов Восточной Европы // Проблемы советской археологии. Москва: Наука, 1978. С. 18–24.

² Кузьмина Е. Е. О некоторых археологических аспектах про происхождения индоиранцев // Переднеазиатский сборник. Москва: Наука, 1986. С. 169–228.

³ Довженко Н. Д., Рынкoвaя Н. А. К проблеме социальной стратификации племен ямной культурно-исторической общности // Новые памятники ямной культуры степной зоны Украины. Київ: Наукова думка, 1988. С. 27–40.

⁴ Генинг В. В. О социальной структуре ямного населения J. V. Ushkova SOCIAL STRUCTURE OF THE VIEWS ON T Нижнего Поднепровья // Проблемы первобытной археологии Нижнего Поднепровья. Тез. докл. конф. 4.1. Херсон, 1990. С. 44–46.

Ще один напрям досліджень пов'язаний із виділенням окремих типів поховального інвентарю як індикаторів соціального статусу. Особливу увагу привертали поховання з залишками возів або їх моделями, антропоморфними стелами, розфарбованими черепами, слідами жердин у поховальних камерах тощо. Найповніше цю тему розробила Світлана Іванова, яка досліджувала пам'ятки Північно-Західного Причорномор'я¹. Вона виділила дві категорії поховань з атрибутами влади: з возами (або їх частинами), та з сокирами. Перші характеризуються більшими працевитратами й наявністю срібних прикрас, тоді як у других переважають мідні оздобы й крем'яні ножі. Виходячи з цього, дослідниця дійшла висновку про існування у регіоні спільноти з двома нерівними групами правителів, можливо, різного етнічного походження.

Світлана Іванова також звертала увагу на дитячі поховання з атрибутами влади, які можуть свідчити про спадковість статусу. Водночас вона вважала, що влада у цьому суспільстві мала радше невійськовий, аристократичний характер. І хоча цей висновок викликав заперечення з боку інших дослідників, які підкреслювали, що у степовому середовищі, де кожен чоловік був воїном, будь-яка влада неминуче мала опору на військовий прошарок, ми теж більше схиляємось до аристократичного, можна навіть сказати сакрального характеру влади. Адже у всіх раніше висунутих класифікаціях мало уваги приділено саме «брамінам» ямного часу. На нашу думку саме прошарок служителів культу(а цю «посаду» могли суміщати і вожді/голови общин) найбільше представлений в так званих «багатих» похованнях, до яких відносяться і поховання з молоточкоподібними шпильками.

Загалом аналіз поховального інвентарю дозволяє виділити основні маркери статусу, що створює контекст для розуміння місця молоточкоподібних шпильок у цій системі:

– Колісні транспортні засоби: покладення до могил цілих дерев'яних возів або їх частин є яскравим свідченням високого статусу померлого. Такі

¹ Іванова С. В. Населення ямної культурно-історичної спільноти Північно-Західного Причорномор'я (досвід соціальної інтерпретації поховальних пам'яток) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.04. Київ, 2000. 20 с.

знахідки символізували величезне багатство, контроль над ресурсами та передовими на той час технологіями. Це були не бойові колісниці, а радше символи мобільності, достатку та лідерства. Їхня присутність у обмеженій кількості поховань підкреслює значну соціальну диференціацію.

– Озброєння та символи авторитету: хоч функціональна зброя, така як кинджали, зустрічається в похованнях відносно рідко, наявність кам'яних булав або молотів чітко ідентифікується як «знаки влади», що належали вождям.

Саме до таких символів авторитету ми відносимо також молоточкоподібні шпильки. Адже саме як поховання елітарні, людей з особливим статусом, інтерпретували дослідники поховання з молоточкоподібною шпилькою Лучника з Ейнсбері, назвавши його також Королем Стоунхенджу¹; чоловіка з поховання з Егельну, серед нечисельного супровідного інвентарю якого були безумовно статусні предмети – бронзовий ніж та молоточкоподібна шпилька²; старшого серед померлих з колективного поховання в Тіфенбронні (На жаль нам не вдалося знайти у відкритих джерелах малюнку чи фото саме цієї шпильки)³.

Сама соціальна організація ямної спільноти базувалася на кочовому скотарстві, це вимагало певної інфраструктури для управління великими стадами з мобільних степових поселень. Існує також дискусія щодо «войовничості» ямного населення. Хоча антропологічні дані свідчать про їхню фізичну міцність, а генетичні та археологічні – про агресивний характер їхньої експансії, поховальні пам'ятки не містять масових свідчень ендемічних воєнних дій.

Ця обставина вказує на важливу відмінність між поняттями «жорсткої сили» та «символічного авторитету». Поховальний обряд є основним

¹ The Amesbury Archer / Wessex Archaeology. URL: <https://www.wessexarch.co.uk/amesbury-archer> (дата звернення: 02.10.2025).

² Grabbeigaben von Egel. Landesmuseum für Vorgeschichte Halle (Sachsen-Anhalt) : museum-digital, 2018. URL: <https://st.museum-digital.de/object/11152> (Дата звернення: 22.06.2025)

³ Sjögren K.-G., Price T. D., Kristiansen K. Diet and Mobility in the Corded Ware of Central Europe // PLOS ONE. 2016. Vol. 11, № 5. P. 6.

майданчиком для демонстрації основ влади померлого. Якби влада базувалася виключно на статусі воїна, можна було б очікувати високої частоти знахідок лише зброї в елітних похованнях. Проте, як бачимо, це не завжди так.

Вози символізують багатство та мобільність, а булави – право командувати, тобто є символами влади. Це означає, що соціальний статус у ямному суспільстві був комплексним явищем. Він залежав не лише від військових успіхів, але й від контролю над багатством (стада, вози), володіння визнаним авторитетом (символізованою булавою) та, можливо, управлінням соціальними і ритуальними мережами. Такий стан речей створює концептуальний простір для існування інших неутилітарних символів статусу, яким могла бути і молоточкоподібна шпилька.

Ще один цікавий аспект – навіть у сучасні часи рівень розвиненості суспільства можна визначити за ставленням до людей з обмеженими можливостями та їх визначенням місцем в соціальній ієрархії тієї чи іншої спільноти. Щонайменше двоє власників молоточкоподібних шпильок з нашого дослідження мали серйозні фізичні вади. Достеменно не відомо як, та у наслідок чого вони виникли, проте антропологічні аналізи їх фіксують.

Так у «Короля Стоунгенджу/Лучника з Еймсбері», чоловіка у розквіті сил (35–45 років), досить міцної статури, була відсутня ліва колінна чашечка, ймовірно через якийсь мисливський чи військовий інцидент, тому він сильно кульгав, а на додаток ще й страждав від кісткової інфекції яка провокувала сильний біль. Також він мав абсцес на щелепі, який теж напевно не додавав здорового вигляду та хорошого самопочуття своєму власнику¹. Проте все ж його поховання вражає, понад 100 предметів! Варто відзначити що мідні та золоті артефакти з його поховання є найстарішими в Британії. Ще цінніший за них «камінь-подушка» – свідчення того що його власник був металургом. На той час це була новітня «професія», яка забезпечувала статусність тому хто нею володів, саме тому поховання Лучника можна вважати дійсно багатим у

¹ The Amesbury Archer. URL: <https://www.wessexarch.co.uk/our-work/amesbury-archer> (дата звернення: 25.09.2025).

всіх значеннях цього слова. Генетичні дані про його не місцеве походження можуть вказувати на те що він володів дійсно корисними, чи навіть унікальними знаннями, оскільки був похований з великими почестями далеко від дому. Тож версія про те що цей чужинець був запрошеним для реновації Стоунгенжа будівельником який допомагав встановлювати завезені з далеку нові блакитні камені для відомого кромлеху, теж має право на життя.

Ще один чоловік антропологічний аналіз кістяків якого ми маємо – з хоружівського кургану на Полтавщині, також мав фізичні вади¹. Серед іншого антропологічний аналіз його кісткових матеріалів показав що цей молодий чоловік теоретично міг б бути тягарем для своєї спільноти через свою інвалідність. У нього попри молодість (30-35 років) та загальну хорошу фізичну форму, (найімовірніше він раніше брав участь у довгих походах верхи та часто перебував у холодних, сирих, не сприятливих умовах) було виявлено дегенеративно-дистрофічний процес голівки правого стегна (а саме сліди значного запального процесу) що ймовірно ускладнювали ходу².

Інше поховання з молоточкоподібною шпилькою з цього ж кургану належало жінці яка дожила до досить поважного віку (60–65 років) особливо зважаючи на тогочасний «рівень» життя, але її теж було поховано з усією тогочасною пишнотою – з горщиком, кістяними амулетами, намистом з молоточкоподібною шпилькою та солідним дерев'яним перекриттям могили (**Рис.1**). Проте, як бачимо, всіх трьох, не зважаючи на певні фізичні вади, було поховано як статусних членів суспільства про що серед іншого свідчать і наші молоточкоподібні артефакти – адже в поховальному обряді немає випадковостей тож будь яка, навіть поки що до кінця не зрозуміла дослідникам особливість – має значення.

¹ Велика подяка кандидату медичних наук, старшому співробітнику КЗ «Центр охорони та досліджень пам'яток археології» Полтавської обласної ради Андрію Артем'єву за наданий матеріал та можливість опублікувати деякі з результатів антропологічного звіту.

² Каськова Л. Ф., Артем'єв А. В., Кулай О. А., Моргун Н. А., Хміль О. В., Коваленко М. В. Попередній антропологічний аналіз кісткових матеріалів, виявлених Решетилівською археологічною експедицією НДЦ «РАС» ІА НАН України у 2020 р. поблизу с. Хоружі, Поточок, Пасічники Решетилівського району Полтавської області (керівник проекту – Шерстюк В. В.). Полтава: УМСА; КЗ «ЦОДПА» Полтавської обласної ради, 2020.

Аналіз археологічних та генетичних даних дозволяє зробити висновок, що соціальна структура ямної спільноти не була статичною. Її формування та успіх були зумовлені ключовими технологічними інноваціями (колісний транспорт, верхова їзда) і підкріплені патрилінійною системою спорідненості та спільною ідеологією влади, що виражалася через монументальні поховання та елітні інсигнії.

Успіх ямної культурної експансії пояснюється поширенням високоефективного та стійкого соціального «пакета»: мобільне скотарство, що дозволяло освоювати величезні території; гнучка політична структура (можливо заснована на патронажі та клятвах вірності); можлива «культура конфронтації» яка давала перевагу в конфліктах та патрилінійна система, яка забезпечувала швидке поширення домінуючих родів. Подібна соціальна модель могла бути досить адаптивною і дійсно мала змогу призвести до однієї з масштабних демографічних та культурних трансформацій в історії Євразії.

Підсумовуючи зауважимо що цьому розділі нам вдалося досягти важливих практичних результатів:

1. Систематизувати поширення молоточкоподібних шпильок за наявністю в похованнях за допомогою нами створених інноваційних комплексних таблиць знахідок молоточкоподібних шпильок на території України та Європи.

Ці дані стали основою розробки інтерактивної мапи «Місця знахідок молоточкоподібних шпильок».

2. Визначили ареали поширення, які, як виявилось, включають досить географічно віддалені території не притаманні традиційним зонам поширення та пов'язали їх з місцевими археологічними культурами.

3. Дослідили молоточкоподібні шпильки як соціальний маркер у суспільствах ямної історико-культурної спільноти, яка найімовірніше являла собою складну соціальну структуру що включала вождівство (яке можливо накладалось/межувало з жрецькими функціями), засноване не лише на

військових звичаях чи багатстві, а і на унікальних вміннях на кшталт металургії чи інженерними знаннями в будівництві.

Проте, незважаючи на значний прогрес, низка питань залишається відкритими, та визначає напрями для майбутніх досліджень:

- *дослідження не-елітних поховань*: важливо провести більше палеогенетичних та ізотопних досліджень численних невеликих, бідних поховань. Це дозволить зрозуміти життя простого населення, перевірити моделі елітного домінування та з'ясувати, чи відбувалося змішування з місцевим населенням на всіх соціальних рівнях, а не лише серед еліти.

- *дослідження регіональної варіативності*: подальші порівняльні дослідження, що інтегрують дані з усього ареалу ямної спільноти, включно з новими ареалами. Це допоможе вийти за межі регіональних моделей і зрозуміти як загальні принципи соціальної організації, так і її локальні адаптації.

- *роль жінок*: хоча дані давньої ДНК вказують на їхню ключову роль у процесах змішування населення, необхідно провести подальші дослідження для розуміння статусу та соціальних ролей жінок усередині самого ямного суспільства, виходячи за рамки простого наративу про чоловіче домінування.

- *інтеграція ізотопних даних*: систематичне використання аналізу ізотопів стронцію та кисню для вивчення мобільності та дієти окремих індивідів може надати прямі докази міграційних шляхів, соціальної диференціації в доступі до ресурсів та взаємозв'язку між статусом і способом життя.

Адже лише комплексний підхід, що поєднає всі доступні лінії доказів, дозволить краще зрозуміти будову ямного суспільства, і точніше визначити роль знакових артефактів, таких як молоточкоподібні шпильки, для людяності, яка можливо була основою для значної частини сучасного світу.

ВИСНОВКИ

Дослідження молоточкоподібних шпильок як унікального маркеру ямної культурно-історичної спільності, дозволило краще зрозуміти витoki культур степової зони України та їх поширення на значні території Давньої Європи.

Тож у фіналі нашого дослідження нам вдалося досягти таких результатів:

- визначили типологію та класифікацію молоточкоподібних шпильок;
- розглянули проблему їх атрибуції в науковому дискурсі;
- визначили ареал поширення молоточкоподібних шпильок за допомогою нами створеної інтерактивної мапи;
- виділили аналогії та пов'язали ймовірні регіони створення цих артефактів з кінцевими точками знахідок;
- розглянули молоточкоподібні шпильки у якості соціального маркеру суспільств ямної культурно-історичної спільності.

Те що носії ямної культурної традиції, та їх спадкоємці протягом багатьох поколінь, у різних регіонах та за різних умов, знову і знову відтворювали одну й ту саму форму предмету з навершям у вигляді стилізованого, мініатюрного «молота» доводить її особливе смислове навантаження. Саме ця сталість форми, незважаючи на відстань, час і локальні варіації, засвідчує що молоточкоподібні шпильки мала не лише ужиткове, а й глибоке сакральне, символічне значення і воно було зрозуміле всім носіям чи спадкоємцям ямної КІС на географічно віддалених територіях. Їх усталена форма, зовнішній вигляд та майстерний, проте вражаюче одноманітний декор могли бути своєрідним знаком, що втілював певні релігійні уявлення, демонстрував соціальний статус або належність до спільної ідеологічної системи.

Таким чином, молоточкоподібна шпилька перетворюється з побутового предмета на важливий етнокультурний маркер. Вона виступає не просто знаряддям чи прикрасою, а матеріальним символом спільності світогляду, вірувань людяності ямного суспільства. Їх поширення на такій великій

території може свідчити про наявність інтенсивних контактів між різними групами та культурними формуваннями на новостворених фронтірних територіях, про спільність їхніх ідеологічних уявлень яка втілювалася у впізнаваних маркерах матеріальної культури.

Новітні високотехнологічні міждисциплінарні дослідження наразі знову повернулися до спроб визначення впливу ямної КІС на сучасну доісторичну Європу, адже саме носії її культурно-історичної спільноти вважаються спільними предками більшості народів які населяють не лише частину східно-європейських країн, а і є пращурами багатьох індоіранських народів. Наразі ці дослідження стосуються також нових територіальних меж та спроб визначення впливу ямної на місцеві автохтонні культури. Адже згідно нових генетичних даних обмін знаннями, звичаями та генами поширився далі на захід та північний захід від тих первинно межових її територій.

Наше дослідження доводить, що молоточкоподібні шпильки є виразним маркером культур ямного кола, що найімовірніше виконував полікультурну функцію й мав особливе символічне навантаження.

Увесь феномен експансії носіїв ямної культури не можна зводити виключно до фізичної міграції населення зумовлений необхідністю пошуку нових пасовищ для худоби. Тут йдеться про значно складніший процес – передачу свого світогляду, соціального устрою та знань. У цьому контексті молоточкоподібні шпильки виступають саме як маркер приналежності до певної важливої соціальної верстви. Їх знахідки у похованнях на територіях Німеччини, Великої Британії, Італії, Угорщини та Польщі свідчать про те, що місцеві спільноти не просто контактували з прибульцями, а й переймали їхні ціннісні орієнтири. Фактично, цей артефакт слугував своєрідним соціальним кодом, прийняття якого означало входження до кола ідеологічного впливу ямної спільноти. Таким чином, географія поширення таких шпильок – це карта успішного запровадження «ямних» знань та стандартів у нові культурні середовища.

Майбутня фіксація та вивчення нових знахідок цих артефактів у похованнях допоможуть чіткіше визначити статус, а дослідження ареалу поширення і варіацій дасть можливість виявити не лише нові ознаки соціальної диференціації, гендерні і вікові особливості поховального обряду у межах ямної культури.

Тож у фокусі майбутніх досліджень:

- *продовження наповнення бази даних та мапи;*
- *можливе виділення регіональних типів молоточкоподібних шпильок;*

Залучення міждисциплінарних фахівців:

- *мікроаналіз виробництва: вивчення обробки за допомогою мікроскопії;*
- *поєднання з антропологічними і палеогенетичними даними – щоб з'ясувати, чи є поховання зі шпильками частиною одного генофонду;*
- *міжнародна інтеграція: включення українських даних до європейських проєктів з дослідження індоєвропейських міграцій.*

Отже проведене нами дослідження дало змогу не лише дослідити молоточкоподібні шпильки у якості знакового артефакту своєї культури, а й спробувати реконструювати складний соціальний устрій населення ямної культурно-історичної спільності з відстеженням динаміки комунікацій та шляхів обміну ресурсами часів енеоліту– бронзової доби.

Отримані дані відповідають сучасним запитам історичної науки, та, на нашу думку, роблять тему затребуваною в сучасній історіографії, яка тяжіє до точності та мультидисциплінарності. Сподіваємось також що наше дослідження посприє виведенню української археологічної спадщини з на новий рівень та дасть змогу долучитися до світової наукової спільноти.

Це, у свою чергу, є важливим кроком для включення вітчизняних археологічних матеріалів у ширший контекст загальноєвропейської історії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Артеменко И. И., Левченко Б. М. Отчет о работе Среднеднепровской археологической экспедиции в 1979 г. // Науковий архів Інституту археології НАН України. Ф. 64. № 1979/19.
2. Беляев А. А., Рудаков А. Г., Збенович В. Г., Кротова А. А., Швецов М. Л. Отчет о работе Донецкой экспедиции в 1976 г. // Науковий архів Інституту археології НАН України. Ф. 64. № 1976/4.
3. Каськова Л. Ф., Артем'єв А. В., Кулай О. А., Моргун Н. А., Хміль О. В., Коваленко М. В. Попередній антропологічний аналіз кісткових матеріалів, виявлених Решетилівською археологічною експедицією НДЦ «РАС» ІА НАН України у 2020 р. поблизу с. Хоружі, Поточок, Пасічники Решетилівського району Полтавської області (керівник проєкту – Шерстюк В. В.). Полтава: УМСА; КЗ «ЦОДПА» Полтавської обласної ради, 2020.
4. Сало Б., Шерстюк В. Про археологічні розкопки при будівництві обходу м. Решетилівка на ділянці км. 168+110 – км 172+140 під час реконструкції автомобільної дороги державного значення Н-31 Дніпро-Царичанка-Кобеляки-Решетилівка, Полтавська область. Машинопис. Фото, рисунки, додатки. Полтава, 2025. НА ЦОДПА. Ф. е. Спр. 873. 395 арк. 2020.
5. Березовець Д. Т., Покровська Е. Ф., Фурманська А. І. Курганы, эпохи бронзы поблизу с Мар'янського//Археологічні пам'ятки УРСР. 1960. Том XI. С. 115–116.
6. Библикова И. О. Происхождении мезинского палеолитического орнамента// Советская археология. 1965. № 1. С. 6–7.
7. Блажевич Н. В., Бурдо Н. Б., Вітрик І. С., Денисова А. О., Карашевич І. В., Карнаух Є. Г., Корпусова В. М., Павленко Л. В., Сон Н. О. Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України. Каталог. Київ: Академперіодика, 2007. 356 с.

8. Бритюк А. А. Заметки о семантике молоточковидных булавок// Древние культуры Восточной Украины. Луганск: Изд-во ВУГУ, 1996. С. 225–230.
9. Бунятян К. П., Мурзін В. Ю., Симоненко О. В. На світанку історії// Україна крізь віки: у 15 т. Київ: Видавничий дім «Альтернативи». 1998. Т 1. 335 с.
10. Буров Г. М. О функциях молоточковидных булавок бронзового века // Старожитності степового Причорномор'я і Криму. Запорізький державний університет, 2001. Т. 9. С. 21–37.
11. Василенко А. И. Реконструкция крепления и назначения пряжек эпохи средней-поздней бронзы (в связи с трасологическими исследованиями А. Н. Усачука) // Проблемы эпохи бронзы Великой Степи : сб. науч. ст. Луганск : Глобус, 2005. С. 71–103.
12. Войтюк О. П., Прищепя Б. А., Теліженко С. А. Дослідження на багатопольовому поселенні Рівне-пляж 1а у 2019 році. Київ: Охоронна археологічна служба України, 2025. 336 с. (Превентивна археологія в Україні, Вип. 3).
13. Гей А. Н. Костяные булавки эпохи бронзы в Предкавказье (динамика форм и некоторые вопросы хронологии) // Древности Кубани. Краснодар, 1987. С. 14–17.
14. Городцов В. А. Культуры бронзового века в средней России // Отчет Императорского Российского Исторического музея за 1914 г. Москва, 1916. С. 59–104.
15. Дараган М. Н., Полин С. В., Свойский Ю. М. Хронологическая последовательность мегалитических погребальных комплексов энеолита в кургане у пгт. Великая Александровка // Stratum plus. Археология и культурная антропология. 2021. № 2. С. 133–166.
16. Дергачев В. А. Ямная культура Карпато-Подунавья. Т. 2: Погребальный обряд, типология инвентаря, периодизация и датировка. Воспоминания. Кишинэу : Stratum Plus ; CEP USM, 2023. 530 с.

17. Деркач Ю. Ямна культурно-історична спільність у нових дослідженнях. Український та міжнародний контекст // Інноваційний потенціал та правове забезпечення соціально-економічного розвитку України : виклик глобального світу : матеріали IX Міжнар. наук.-практ. конф., 20–21 трав. 2025 р. / [відп. ред. Р. Басенко та ін.]. Полтава : ППЕП, 2025. С. 79–80.

18. Деркач Ю. В. Знахідки молоточкоподібних шпильок на Полтавщині // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2023 = Antiquities of the Left Bank Dnieper Regions – 2023: збірник наукових праць / ДКіТ Полтав. ОВА; ПКМ імені Василя Кричевського; ЦОДПА; [редкол.: Бабенко Л. Л., Ковальова І. Ф., Кулатова І. М. та ін.; відп. ред. Супруненко О. Б.]. Харків; Полтава : ТОВ «Майдан», 2024. 218 с.

19. Довженко Н. Д., Рынкoвaя Н. А. К проблеме социальной стратификации племен ямной культурно-исторической общности // Новые памятники ямной культуры степной зоны Украины. Київ: Наукова думка, 1988. С. 27–40.

20. Еліаде М. Священне і мирське / пер. з нім., фр., англ. Г. Кьорян, В. Сахно. Еліаде М. Мефістофель і андрогін. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. С. 5–116.

21. Євдокимов Г. Л., Данилко Н. М., Пустовалов С. Ж. Кургани біля с. Качкарівка // Археологія. 2020. № 4. С. 58–59.

22. Иванова С. В., Никитин А. Г. Популяционная динамика степных культур энеолита и ранней бронзы с точки зрения археогенетики // Stratum plus. 2012. № 2. С. 31–45.

23. Иванова С., Киосак Д., Виноградова Е. Палеоэкология и культурная динамика. Голоцен Северо-Западного Причерноморья. Saarbrücken : LAP Lambert, 2011. 268 с.

24. Иванова С. В. Населення ямної культурно-історичної спільноти Північно-Західного Причорномор'я (досвід соціальної інтерпретації поховальних пам'яток) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.04. Київ, 2000. 20 с.

25. Іванова С. В. О концепции восточного происхождения Ямной культурно-исторической общности // Доно-Донецкий регион в системе древностей эпохи бронзы. Воронеж, 2006. Вып. 2. С. 15–18.

26. Іванова С., Нікітін О. Ямна культура: походження та міграції в контексті теорії фронтиру // Записки історичного факультету. Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. Одеса, 2020. Вип. 31. С. 17–39.

27. Іванова С. В., Тощев Г. М. Бронзова доба Північно-Західного Причорномор'я: хронологія культур та можливість контактів // Вісник Київського національного університету культури і мистецтв. Серія: Музеєзнавство і пам'яткознавство. 2018. Вип. 2. С. 108–126.

28. Кияшко В.Я. К вопросу о молоточковидных булавках //Донские древности (Азов).1992. Вып. 1.С 4–57.

29. Клейн Л. С. Кургани біля с. Троїцького // Археологічні пам'ятки УРСР. Київ, 1960. Т. 8. С. 143–156.

30. Клещенко А. А. Булавки эпохи средней бронзы Предкавказья как культурно-хронологические маркеры // Культуры степной Евразии и их взаимодействие с древними цивилизациями. Санкт-Петербург, 2012. Кн. 2. С. 132–136.

31. Ключко Л. С. Шпильки у вбранні населення Скіфії // Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки» (Київ, 11–13 грудня 2006 р.). Київ, 2007. С. 28–41.

32. Ковалева И. Ф. Молоточковидные булавки Северного Причерноморья (опыт классификации) // Проблемы археологии Северного Причерноморья : (к 100-летию основания Херсонского музея древностей). Херсон, 1991. С. 26–34.

33. Ковалева И.Ф. Социальная и духовная культура племен бронзового века (по материалам Левобережной Украины). Днепропетровск: ДГУ, 1989. 88 с.

34. Константинеску Л. Ф. Новые материалы позднемного времени северо-восточного Приазовья // Новые памятники ямной культуры степной зоны Украины : сб. науч. тр. Киев: Наук. думка, 1988. С. 92–107.
35. Копьева Т. А. Ранний этап катакомбной культуры в Крыму: хронологический аспект // Археологический альманах. 2009. № 20. С. 309–326.
36. Круц С. І. Антропологічний склад населення // Давня історія України. Київ : Наукова думка, 1997. Т. 1. С. 529–544.
37. Кубышев А. И., Нечитайло А. Л. Кремневый скипетр Васильковского кургана // Новые памятники ямной культуры степной зоны Украины : сб. науч. тр. Киев : Наук. думка, 1988. С. 107–115.
38. Кузьмина Е. Е. О некоторых археологических аспектах происхождения индоиранцев // Переднеазиатский сборник. Москва, 1986. Вып. 4. С. 169–228.
39. Кульбака В., Качур В. Соматичні культи бронзового віку півдня Східної Європи. Маріуполь : ПДТУ, 1998. 60 с.
40. Куштан Д. П. Про використання молоточкоподібних шпильок // Матеріали IV Міжнародної археологічної конференції студентів і молодих учених (Київ, 14–16 травня 1996 р.). Київ : Соборна Україна, 1996. С. 120–122.
41. Латынин Б. А. Молоточковидные булавки, их культурная атрибуция и датировка // Археологический сборник Государственного Эрмитажа. Ленинград, 1967. Вып. 9. 96 с.
42. Левицький І. Ф. Домовина кінця неолітичної доби на побережжі середньої течії р. Случі (с. Колодяжне на Волині) // Записки Всеукраїнського археологічного комітету. Київ, 1930. Т. 1. С. 159–178.
43. Марина З. П., Никитин С. В. Об одной из категорий ямного инвентаря // Курганы степного Поднепровья : сб. науч. тр. Днепропетровск : ДГУ, 1980. С. 56–59.
44. Маріна З. П. Курган ямного часу біля с. Соколове на Дніпропетровщині // Археологія. 1986. Вип. 53. С. 48–55.

45. Мерперт Н. Я. Древнейшие скотоводы Волго-Уральского междуречья. Москва : Наука, 1974. 166 с.
46. Мерперт Н. Я. О племенных союзах древнейших скотоводов Восточной Европы // Проблемы советской археологии. Москва: Наука, 1978. С. 18-24.
47. Михайлова О. В. Археологічні ознаки міграційних процесів (на прикладі епохи бронзи) // Наукові записки НаУКМА. Серія: Теорія та історія культури. Київ, 2013. Т. 140. С.64–70.
48. Николаева Н. А. О лингвокультурной атрибуции и семантике «костяных молоточковидных булавок» (по материалам раскопок 1986 года в Калмыкии) // Бюллетень Калмыцкого научного центра РАН. 2019. № 4 (12). С. 151–169.
49. Николаева Н. А., Сафронов В. А. Происхождение костяных молоточковидных булавок // Краткие сообщения Института археологии. Москва, 1975. Вып. 142. С. 11–17.
50. Нікішенко Ю. І. Символіка окремих геометричних орнаментів української вишивки // Наукові записки НаУКМА. Серія : Теорія та історія культури. 2002. Т. 20–21. С. 76–80.
51. Ніколова А. В., Черних Л. А. До однієї з концепцій соціального розвитку носіїв катакомбної культури // Археологія. 1997. № 1. С. 107–119.
52. Отрощенко В. В., Рассмакін Ю. Я., Черних Л. А. Доба бронзи на теренах України // Україна. Хронологія розвитку. Київ : КВІЦ, 2008. Т. 1. С. 219–331.
53. Пальцева А. Н. Культовые предметы в погребении детей со стоянки Сунгирь из археологических коллекций Владимиро-Суздальского музея-заповедника : каталог. Владимир : Гос. Владимиро-Суздальский музей-заповедник, 2012. 16 с.
54. Причепій Є. М. Ромб і косий хрест у архаїчній символіці й народних геометричних орнаментах // Культурологічна думка : щорічник наук. праць. Київ. 2020. № 17. С. 116–129.

55. Пропп В. Я. Исторические корни волшебной сказки. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1986. 364 с.
56. Пустовалов С. Ж. Етносоціальна характеристика ямного суспільства Північного Причорномор'я // Наукові записки НаУКМА. Серія: Історія. 2000. Т. 18. С. 156–165.
57. Пустовалов С. Ж. О возможности реконструкции сословно-кастовой системы по археологическим материалам // Древности степного Причерноморья и Крыма. Запорожье: ЗДУ. 1995. Т. 5. С. 21–35.
58. Радієвська Т. М. Матеріали Мізинської стоянки в археологічній збірці Національного музею історії України (з історії дослідження) // Сіверянський літопис. 2008. № 6. С. 35–40.
59. Рассемакин Ю. Я. О погребениях предкатакомбного времени в Северо-Западном Приазовье // Катакомбные культуры Северного Причерноморья : источники, проблемы, исследования : сб. науч. тр. Киев : Ин-т археологии АН Украины, 1991. С. 32–56.
60. Рудинський М. Я. Досліди на Полтавщині // Коротке звітлення Всеукраїнського археологічного комітету за 1926 рік. Київ, 1927. С. 143–174.
61. Сало Б., Шерстюк В. Рятівні дослідження курганного могильника поблизу с. Хоружі // Археологічні дослідження в Україні 2020 : зб. наук. праць. Київ : ІА НАН України, 2022. С. 227–230.
62. Санжаров С. Н. Северскодонецкие раннекатакомбные погребения с орнаментированными бляхами //Каталог археологических коллекций. Вып. 1 отв. ред. В. И. Бидзиля. Луганск: ВУГУ, 1992. 55 с.
63. Сафронов В. А. Классификация и датировка памятников бронзового века Северного Кавказа // Вопросы охраны, классификации и использования археологических памятников. Сообщения. Москва: Знание, 1974. Вып. VII. 342 с.
64. Сафронов В. А. Классификация передкавказских костяных молоточковидных булавок // Краткие сообщения Института археологии. 1973. Вып. 137. С. 42-47.

65. Скадовский Г. Л. Белозерское городище Херсонского уезда Белозерской волости и соседние городища и курганы между низовьем р. Ингульца и началом Днепровского лимана // Труды VIII Археологического съезда в Москве 1890 г. Москва : Т-во тип. А. И. Мамонтова, 1897. Т. 3. С. 81–124.
66. Скирда В. В., Скирда І. М. Дослідження В. О. Городцова на території сучасної України // Древности : Харьковский историко-археологический ежегодник. 2014. Вып. 13. С. 330–336.
67. Смынтына Е. В. Миграции населения и способ культурноисторической адаптации: некоторые проблемы соотношения (по материалам мезолитических поселений Украины) // Vita Antiqua. 1999. № 2. С.31–37.
68. Субботин Л. В. Орудия труда, оружия и украшения племен ямной культуры Северо-Западного Причерноморья. Одесса: Полис, 2003. 233 с.
69. Субботин Л. В. Орудия труда, оружие и украшения племен ямной культуры Северо-Западного Причерноморья. Одес : Поліс, 2003. 236 с. (Материалы по археологии Украины. Вып. І).
70. Супруненко О. Б. Ємцівський курган 2014 р. з Кременчуччини // Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток : зб. наук. ст. Полтава : Майдан, 2025. Вип. 20. С. 65–67.
71. Тощев Г. Н. Крым в эпоху бронзы: монография. Запорожье: ЗНУ, 2007. 304 с.
72. Цетлин Ю. Б. Керамика. Понятия и термины историко-культурного подхода. Москва : ИА РАН, 2017. 346 с.

73. Цимиданов В. В., Чаур Н. А. Погребения с астрагалами срубной культурно-исторической общности // Древние памятники Северского Донца. Луганск, 1995. Вып. 4. С. 58–63.

74. Шалк Э. Две коллекции находок из курганов на территории Украины (Национальный музей естественной истории Смитсоновского института, Вашингтон, окр. Колумбия) // *Stratum plus*. 2015. № 2. С. 361–380.

75. Шаманизм народов Сибири: этнографические материалы XVIII–XX вв. : хрестоматия : в 2 т. / сост. Т. Ю. Сэм. 2-е изд., испр. и доп. Санкт-Петербург : Филол. фак. СПбГУ ; Нестор-История, 2011. Т. 1. 496 с.

76. Шаповалов Г. І. Найдавніші уявлення про водну стихію та прояви її обожнювання (від мезоліту до бронзової доби) // Старожитності степового Причорномор'я і Криму. Запоріжжя, 2001. Т. 9. С. 11–20.

77. Шапошникова О. Г., Фоменко В. Н., Довженко Н. Д. Ямная культурно-историческая область (южнобугский вариант) // Свод археологических источников. Москва : Наука, 1986. Вып. В 1–3. 96 с.

78. Шилов Ю. О. Прабатьківщина аріїв : історія, обряди, міфи. Київ : Аратта, 2009. 826 с.

79. Юдин А. И. Костяные орудия и изделия Варфоломеевской стоянки как один из маркеров орловской неолитической культуры // Археологические записки / Донское археол. о-во. Ростов-на-Дону : Альтаир, 2020. Вып. 11. С. 63–77.

80. Aannestad H. L. Charisma, violence and weapons: The destructive power of the bent swords from the Viking Age // *Journal of Archaeological Science: Reports*. 2017. Vol. 13. P. 350–358. DOI: 10.1016/j.jasrep.2017.03.053

81. Aurino P., De Falco M. Mind the Gap: Bell Beaker Presence in Copper Age Campania, Southern Italy // *The Bell Beaker Culture in All Its Forms : Proceedings of the 22nd Meeting of «Archéologie et Gobelets» 2021* / eds. C. Abegg, D. Carloni, F. Cousseau, E. Derenne, J. Ryan-Despraz. Oxford : Archaeopress, 2022. P. 211–224.

82. Biagi P. Chalcolithic Remedello Culture of Northern Italy // Encyclopedia of Global Archaeology / edited by C. Smith. Cham : Springer Nature. 2023. C. 1–13.

83. Bydłowski A. Mogiły w Nowosiółce // Światowit. Warszawa, 1905. T. 6. S. 3–8.

84. De Marinis R. C. La necropoli di Remedello Sotto e l'età del Rame nella pianura padana a nord del Po // Le manifestazioni del sacro e l'età del Rame nella regione alpina e nella pianura padana : studi in memoria di Angelo Rampinelli Rota : atti del Convegno (Brescia, 23–24 maggio 2013) / a cura di F. Poggiani Keller. Nuvolera : Euroteam, 2014. P. 301–351.

85. Fitzpatrick A. P. The arrival of the Bell Beaker Set in Britain and Ireland // Bronze Age Connections: Cultural Contact in Prehistoric Europe / ed. P. Clark. Oxford : Oxbow Books, 2009. P. 176–188.

86. Gimbutas M. The Three Waves of the Kurgan People into Old Europe, 4500–2500 B.C. // Archives suisses d'anthropologie générale. 1979. Vol. 43, No. 2. P. 113–137.

87. Ivanova S. V. Budzhak Culture as an Archaeological Phenomenon // Stratum plus. Archaeology and Cultural Anthropology. 2023. № 2. P. 193–212. DOI: <https://doi.org/10.55086/sp232193212>

88. Ivanova S. V. The Balkan-Carpathian variant of the Yamnaya cultural-historical community // Der Schwarzmeerraum vom Neolithikum bis in die Früheisenzeit (6000–600 v. Chr.) : Kulturelle Interferenzen in der Zirkumpontischen Zone und Kontakte mit ihren Nachbargebieten / hrsg. von V. Cojocaru, A. Rubel. Berlin : DAI, 2014. S. 223–236.

89. Ivanova S., Toshev G. The Middle-Dniester Cultural Contact Area of Early Metal Age Societies: The Frontier of Pontic and Baltic Drainage Basins in the 4th/3rd–2nd Millennium BC / ed. by A. Koško. Poznań : Adam Mickiewicz University, 2015. 397 p. (Baltic-Pontic Studies ; vol. 20).

90. Kaiser E., Plesivenko A. G. Die bronzezeitlichen Grabsitten im unteren Dneprgebiet // *Eurasia Antiqua : Zeitschrift für Archäologie Eurasiens*. 2000. Bd. 6. S. 155–224.
91. Koško A. Traits of ‘Early Bronze’ Pontic Cultures in the Development of Lowland and Eastern European Forest Cultural Environments in the Baltic Southern Drainage Basin. An Outline of the State of Research // *Baltic-Pontic Studies*. 2014. Vol. 19. P. 9–51.
92. Lazaridis I., Patterson N. та ін. The Genetic Origin of the Indo-Europeans // *Nature*. 2025. T. 639. C. 132–142.
93. Mahnkopf G. Geschichte aus dem Boden – Archäologische Ausgrabungen in Blankenburg // *Geschichte aus dem Boden : Archäologische Ausgrabungen in Blankenburg : Sonderband zum 33. Jahresbericht des Heimatvereins für den Landkreis Augsburg e. V. / hrsg. von G. Mahnkopf*. Augsburg, 2013. S. 8–17.
94. Majewski E. O charakterze starszych kurhanów grupy Jackowickiej // *Światowit*. Warszawa, 1905. T. 6. S. 31–86.
95. Milošević V. Zur Zeitstellung der Hammerkopfnadeln // *Germania*. 1955. Bd. 33, H. 3. S. 240–242.
96. Moser A., Fröhlich M. Wie Perlen an einer Schnur – Gräber der Glockenbecherkultur in Oechlitz, Saalekreis // *Neue Gleise auf alten Wegen II : Jüdendorf bis Gröbers / hrsg. von H. Meller, M. Becker*. Halle (Saale) : Landesamt für Denkmalpflege und Archäologie Sachsen-Anhalt, 2017. S. 315–330. (Archäologie in Sachsen-Anhalt : Sonderband ; 26/II).
97. Nikitin A. G. The Yamna Culture: Origin and Migrations in the Context of the Frontier Theory // *Journal of Indo-European Studies*. 2020. Vol. 48, № 3–4. P. 384–411.
98. Nikitin A. G., Lazaridis I., Patterson N., Ivanova S. et al. A genomic history of the North Pontic Region from the Neolithic to the Bronze Age // *Nature*. 2025. Vol. 639, № 8053. P. 124–131. DOI: <https://doi.org/10.1038/s41586-024-08372-2>.

99. Ossowski G. Materyjały do paleoetnologii kurhanów ukraińskich // Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej. Kraków, 1888. T. 12. S. 1–103.
100. Reich D. Who We Are and How We Got Here : Ancient DNA and the New Science of the Human Past. New York : Vintage Books, 2018. 368 p.
101. Riel-Salvatore J., St-Onge D., Meloro C. et al. The ‘Ritual Killing’ of Tools? Intentional Breakage of Marine Pebbles in an Epigravettian Burial (Arene Candide Cave, Liguria, Italy) // Cambridge Archaeological Journal. 2017. Vol. 27, Iss. 1. P. 133–152. DOI: 10.1017/S095977431600072X
- Shishlina N. Early Herders of the Eurasian Steppe. Expedition Magazine. 2001. Vol. 43, No. 1 (March).
102. Shishlina N. I. et al. Radiocarbon dating of the Bronze Age bone pins from the Eurasian steppe // Geochronometria. 2011. Vol. 38, No. 2. P. 107–115.
103. Sjögren K.-G., Price T. D., Kristiansen K. Diet and Mobility in the Corded Ware of Central Europe // PLOS ONE. 2016. Vol. 11, № 5. P. e0155083. DOI: 10.1371/journal.pone.0155083.
104. The Yamnaya Impact on Prehistoric Europe (YMPACT) [Електронний ресурс] / University of Helsinki. – Helsinki, 2019. URL: <https://www.helsinki.fi/en/researchgroups/the-yamnaya-impact-on-prehistoric-europe> (дата звернення 21. 04. 2025).
105. Thravasma : The archaeology of deliberate destruction in the Bronze Age and Early Iron Age Aegean and beyond / ed. Y. Galanakis, E. Kypraiou, E. Tounta. Louvain-la-Neuve : Presses universitaires de Louvain, 2017. 256 p.
106. Trautmann M., Mittnik A., Massy N. et al. First bioanthropological evidence for Yamnaya horsemanship // Science Advances. 2023. Vol. 9, No. 9. P. eade2451. DOI: 10.1126/sciadv.ade2451.
107. Yiğitpaşa D. A Group of Urartu Pins from the Ahlat, Erzurum, and Van Archeology Museums // Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi. 2023. Sayı 52. P. 203–225. DOI: 10.21563/sutad.1405251.

ДОДАТКИ

Рис. 1. 1 – молоточкоподібна шпилька та супутній поховальний інвентар. Хоружі с., Група курганів IV, Курган II, поховання 1; 2 – фото поховання 1.

Рис. 2. 1 – молоточкоподібна шпилька. Хоружі с., Група курганів IV, Курган II, поховання 13; 2 – фото поховання 13.

Рис. 3. 1 – жіноче поховання (с. Хоружі) зі знахідкою молоточкоподібної шпильки; 2 – робочий момент.

Рис. 4. Молоточкоподібні шпильки та намиста з підвісками з с. Климівка. 1 – Курган II, з відвалу не визначеного поховання; 2 – Курган II, поховання 2.

Рис. 5. Аналогії молоточкоподібних шпилек з ромбоподібним орнаментом.

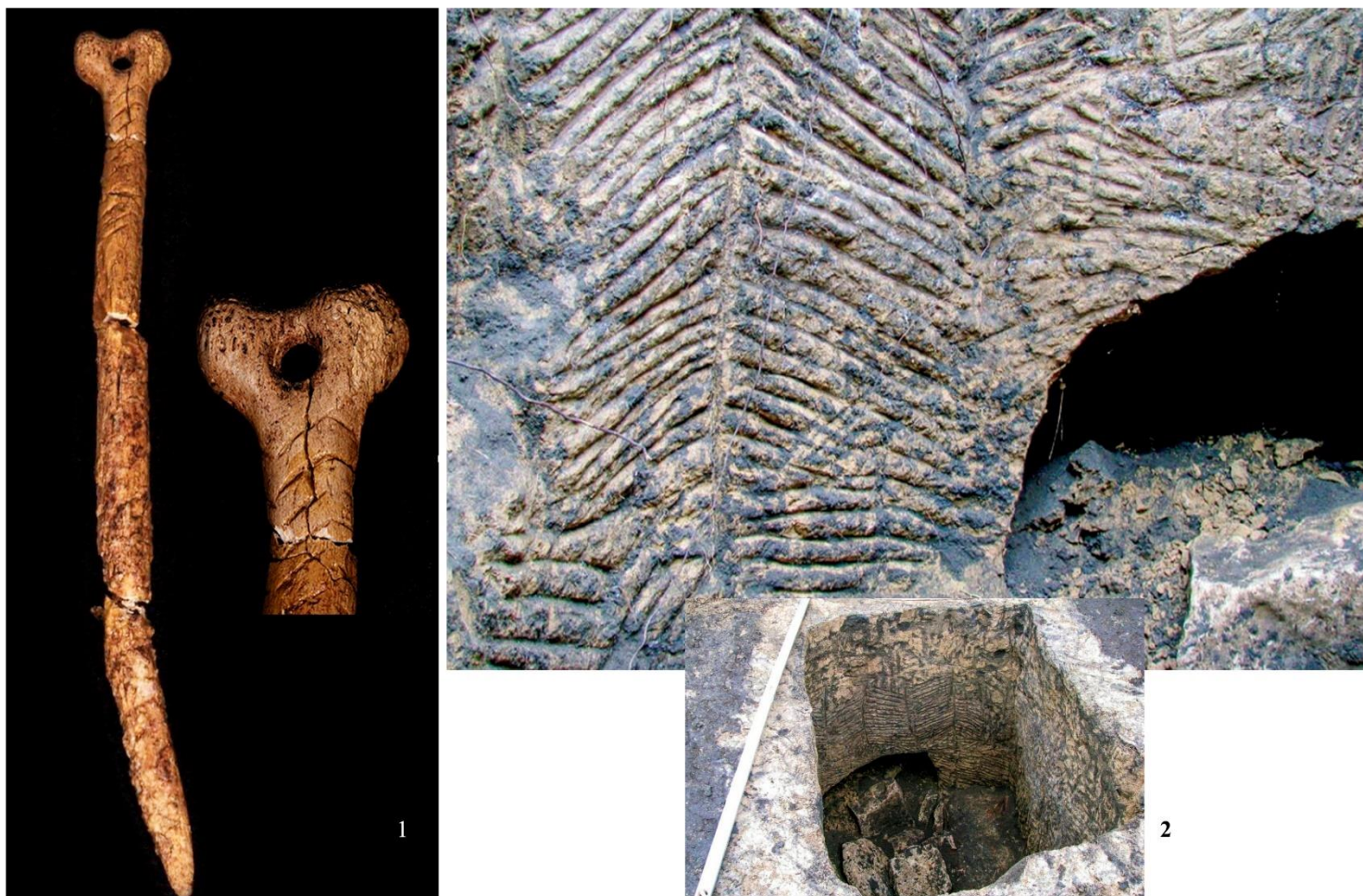

Рис. 6. 1 – молоточкоподібна шпилька з с. Новокиївка Токмаківський район, Дніпропетровська обл., Курган V, поховання 14;
2 – Лисичанськ, Березово, Курган I, поховання 1. Фрагмент західної стінки шахти.

Рис. 7. 1 – «жезл начальника» (палеолітична стоянка Молодове V. с. Братанівка, Чернівецька область); 2 – поховання «молодого принца» (печера Арена-Кандіде, Лігурія, Італія); 3 – парне дитяче поховання з плеолітичної стоянки Сунгир (м. Володимир, Росія. Реконструкція Libor Balák): а) жезли з бивня мамута; б) жезли з рогу оленя.

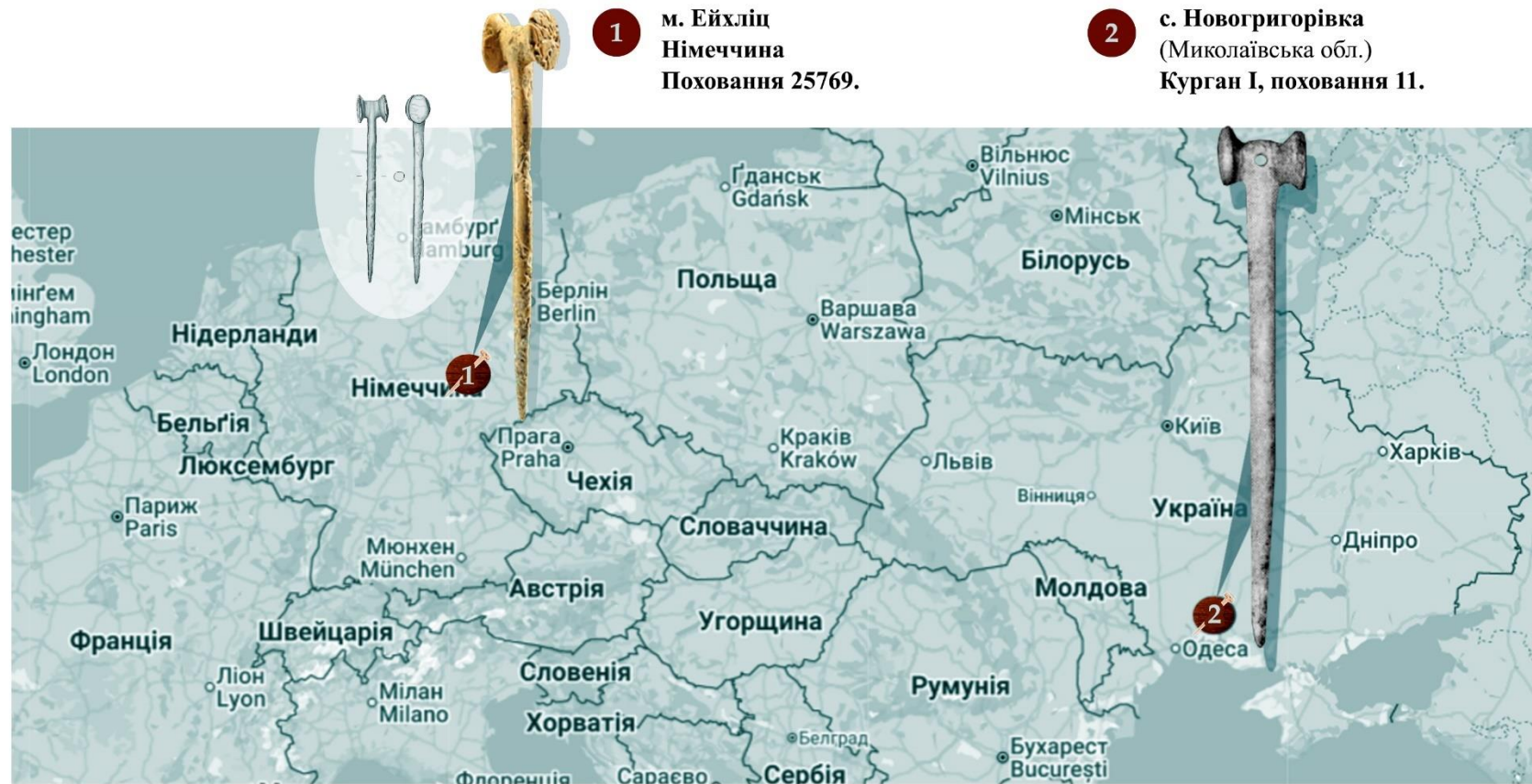

Рис. 8. Часткова типологічна аналогія (за формою).

Рис. 9. Часткові типологічні аналогії (за розміром та формою стрижня).

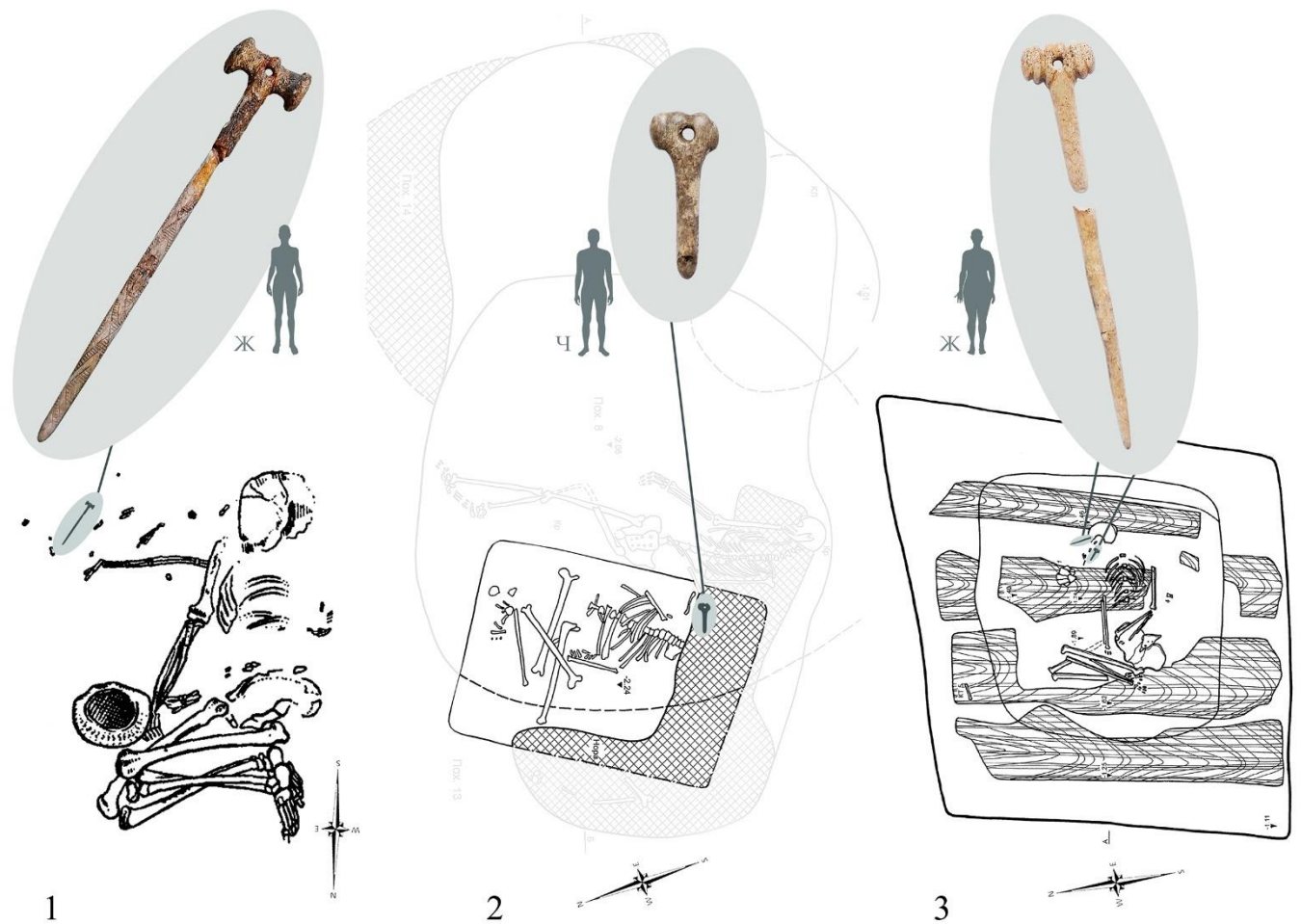

Рис. 10. Схеми поховань, гендерна приналежність та місце розташування молоточкоподібної шпильки на прикладі поховань з Полтавщини.
1 – с. Клімівка, Курган II, поховання 2; 2 – с. Хоружі, Курган II; поховання 13; 3 – с. Хоружі, Курган II; поховання 1.

Рис. 11. Молоточкоподібна шпилька та золоті накладки з поховання 1291 – «Лучника із Еймсбері», м.Еймсбері, графство Вілтшир, Велика Британія.

Рис. 12. Супровідний інвентар поховань з молоточкоподібними шпильками з території України.

1 – вироби з кременю; 2 – металева зброя (бронза, мідь); 3 – металеві прикраси (бронза, срібло, мідь);

4 – вироби з кістки: пронизки, намистини, амулети; 5 – підвіски з ікоп тварин; 6 – бляхи та лист з пуансонним орнаментом (бронза, мідь); 7 – мушлі; 8 – одиничні скаральні предмети: голова бика, «флейта пана», хлібець з вохри, кам'яна колиска; 9 – горщики; 10 – вохра, шматочки смоли, крейдяні камінці; 11 – кам'яні сокири.

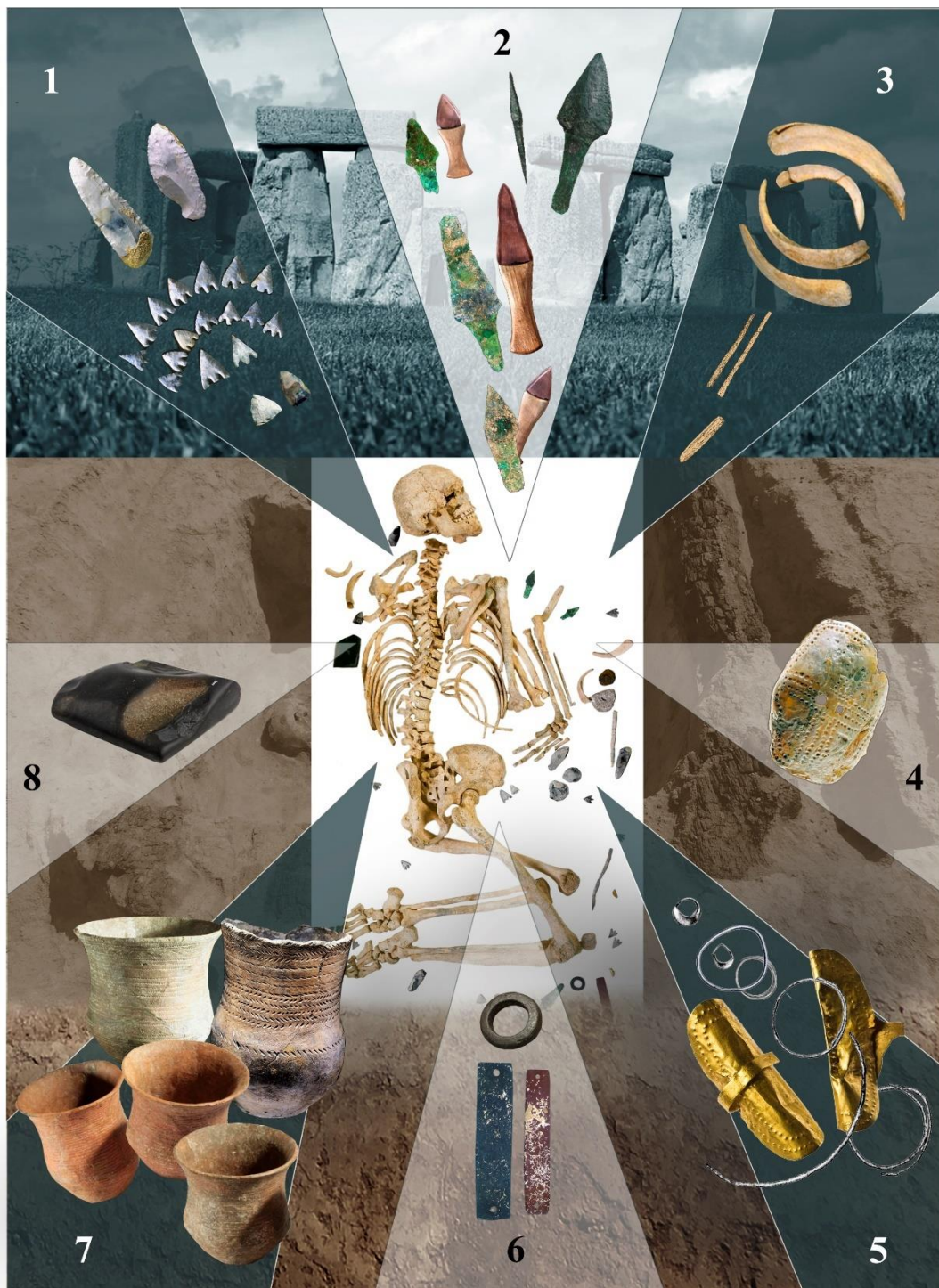

Рис. 13. Супровідний інвентар поховань з молоточкоподібними шпильками з території Західної та Центральної Європи.

1 – вироби з кременю; 2 – металева зброя (бронза, мідь); 3 – вироби з кістки;
 4 – бляха з мушлі з пуансонним орнаментом; 5 – прикраси з золота та срібла;
 6 – вироби з каменю (пісковик, сланець); 7 – горщики; 8 – обладнання для металообробки (камінь).

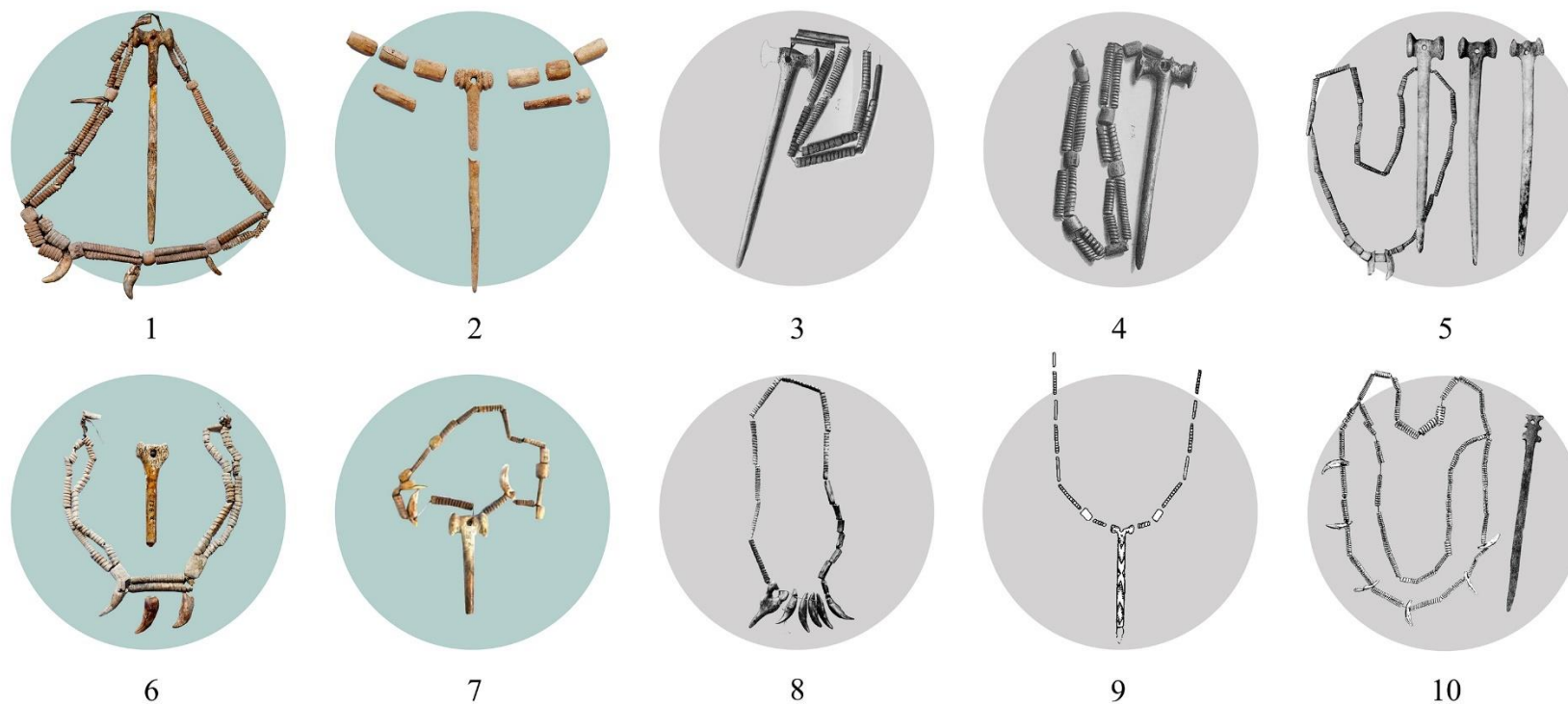

Рис. 14. Молоточкоподібні шпильки у складі намиста.

- 1 – с. Климівка, Полтавська обл., Курган II, поховання 2; 2 – с. Хоружі, Полтавська обл., Курган II, поховання 1; 3 – с. Кобринове, Черкаська обл., Курган Великий монастирський, поховання 4;
 4 – с. Кобринове, Черкаська обл., Курган Великий монастирський, поховання 3; 5 – с. Новогригорівка, Миколаївська обл., Курган I, поховання 11;
 6 – с. Климівка, Полтавська обл., Курган II, відвал не відомого поховання; 7 – с. Перещепине, Дніпропетровська обл.; 8 – с. Мар'янське, Дніпропетровська обл., Курган IV, поховання 4;
 9 – с. Соколове, Дніпропетровська обл., Курган III, поховання 13; 10 – с. Новогригорівка, Запорізька обл., Курган Безчасна могила, поховання 4.

Рис. 15. 1 – прорисовки мінойських печаток «Роги посвячення» (букраніон) у поєднанні з лабрисом;

2 – мінойська амфора «Палацового стилю» із зображенням лабрисів. Кнос, Крит. Археологічний музей Іракліону;

3 – жриця, прорисовка золотої печатки з Шахової гробниці III, Мікени;

4 – фрагмент фрески з «Культового центру» в Міkenax;

5 – прорисовка глиняного відбитка печатки (bullae) із зображенням букраніона та орнаментованого лабриса. Като Закрос, Крит.

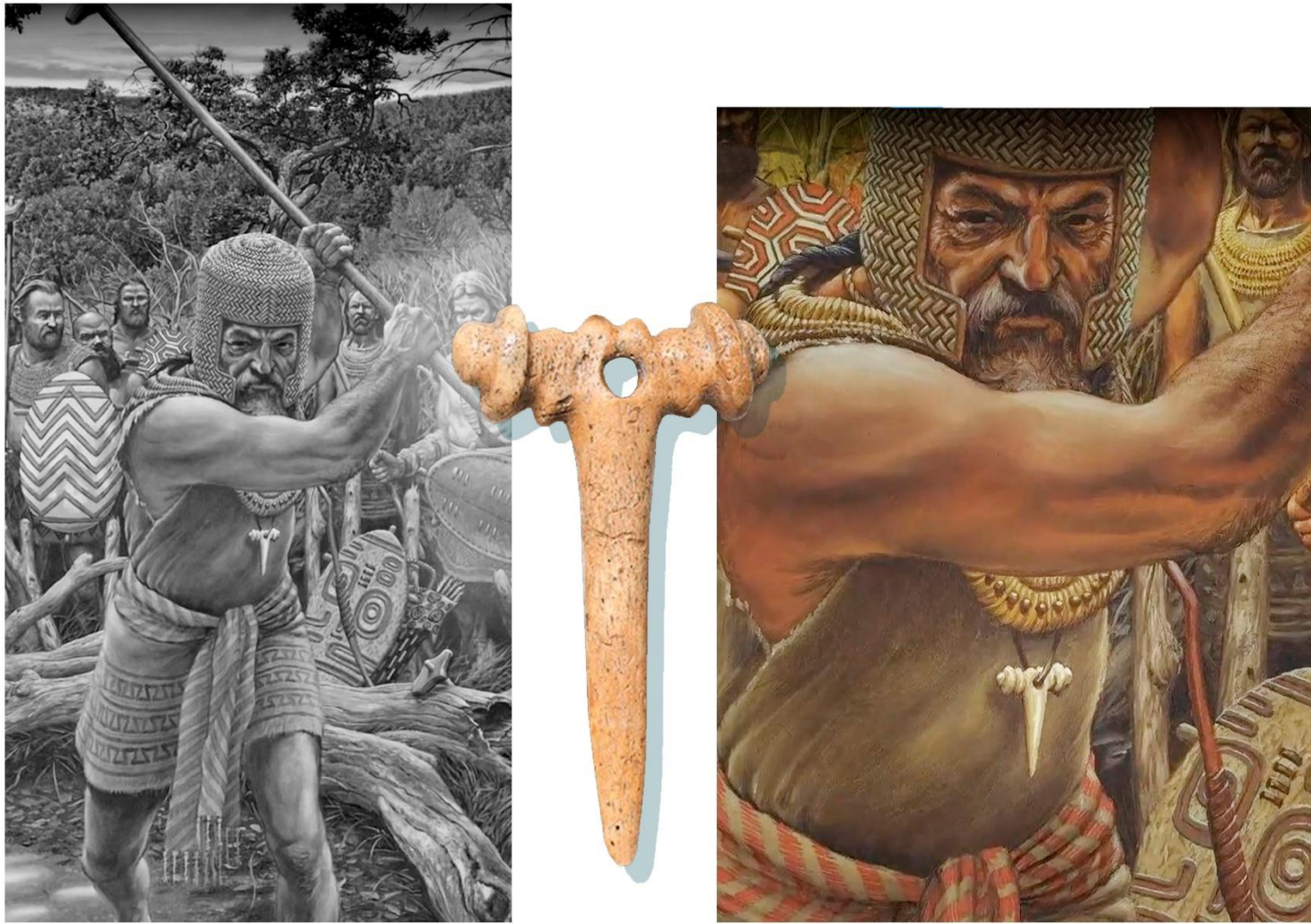

Рис. 16. Реконструкція зовнішнього вигляду вождя з Егельну.

Автор: Joan Francesc Oliveras Pallerols.

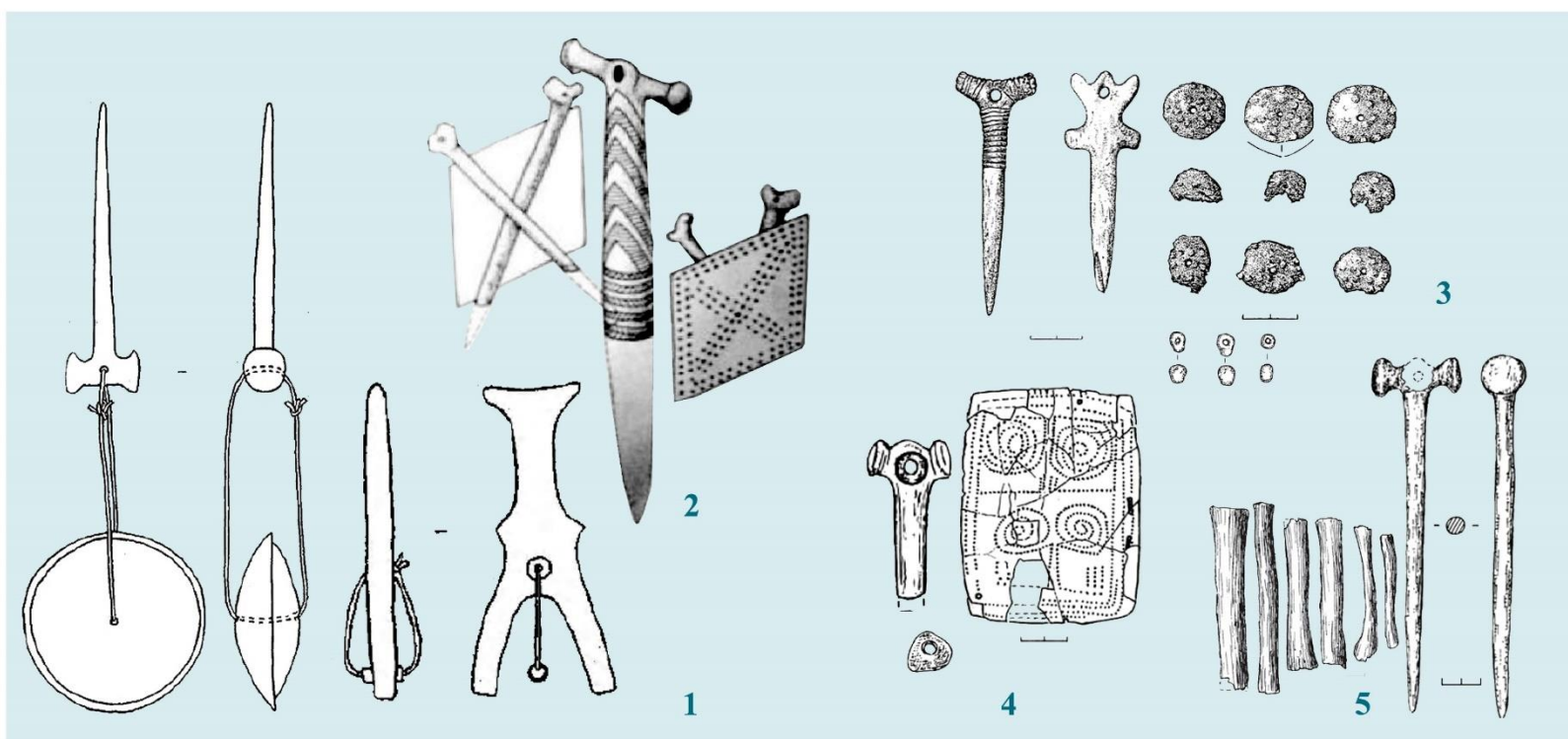

Рис. 17. Ритуальні «набори» з молоточкоподібними шпильками.

1 – варіант використання у якості шумових інструментів (за Григорієм Буровим);

2 – варіант використання як портативного алтарю (за Надією Ніколаєвою);

3 – подвійний набір шилька, бляхи та кам'яні підвіски з дитячого поховання с. Чорноземне. Крим. Курган I. пох. 10 ;

4 – шпилька, кам'яна підвіска та пластина з колективного поховання с. Фрунзе. Крим. Курган I. пох. 4.;

5 – молоточкоподібна шпилька і «флейта пана» з підліткового поховання з с. Качкарівка, Херсонська обл., Курган II, пох. 5.

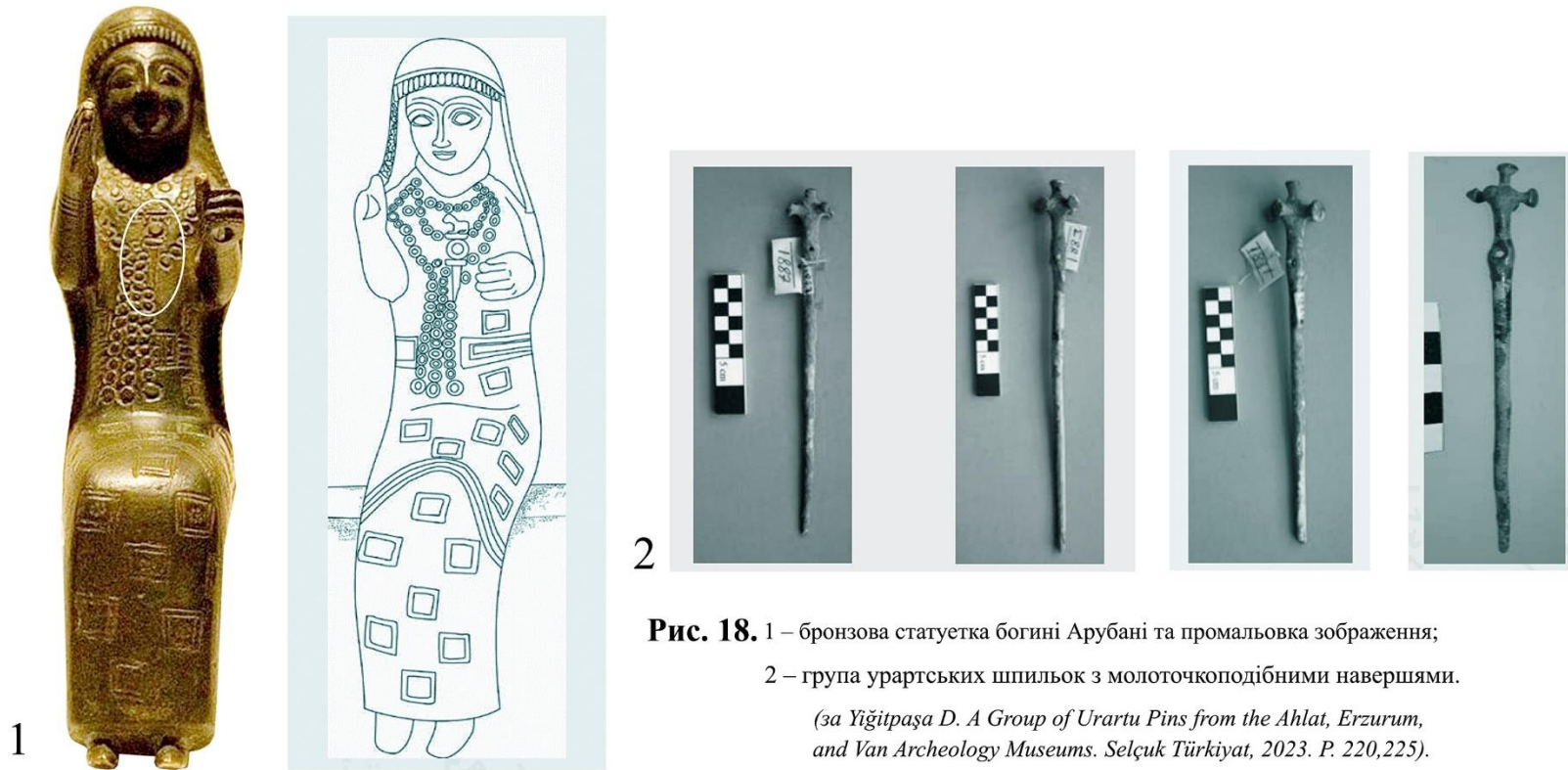

Рис. 18. 1 – бронзова статуетка богині Арубані та промальовка зображення;
2 – група урартських шпильок з молоточкоподібними навершьями.
(за Yiğitpaşa D. *A Group of Urartu Pins from the Ahlat, Erzurum, and Van Archeology Museums. Selçuk Türkiyat*, 2023. P. 220,225).

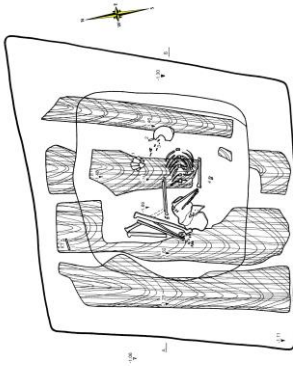
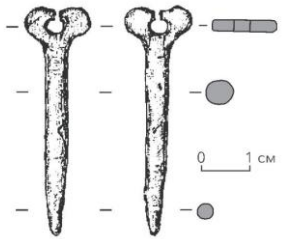
Рис. 19. Місця знахідок молоточкоподібних шпильок в Україні (інтерактивна мапа, знімок з екрану).

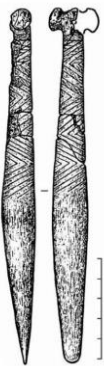
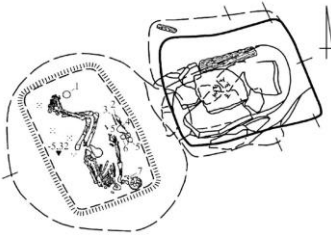
*Деякі позначки є позначками об'єктів з багатьма похованнями, де були знайдені молоточкоподібні шпильки.

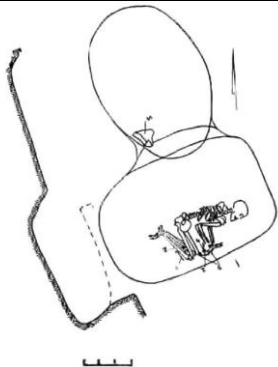
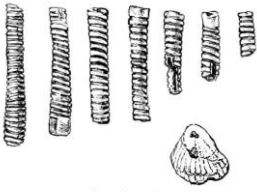
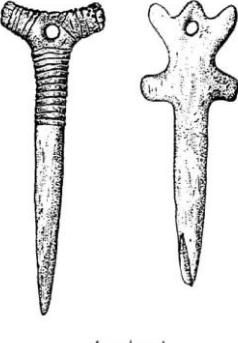
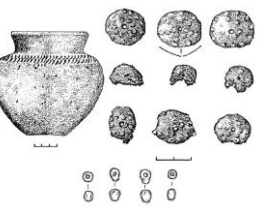

 Рис. 20. Місця знахідок молоточкоподібних шпильок поза межами усталеного ареалу поширення
(інтерактивна мапа, знімок з екрану).

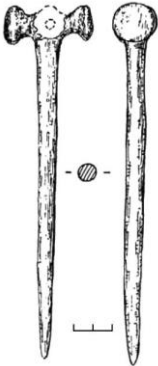
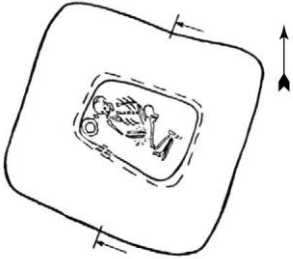
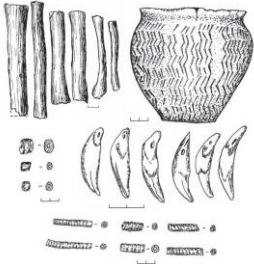
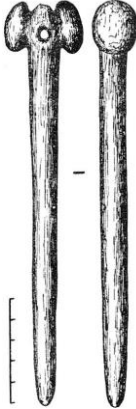
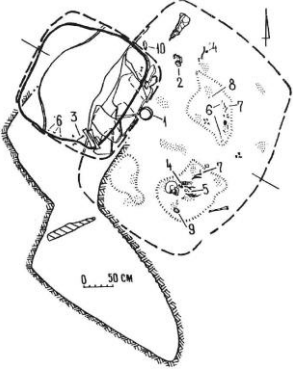
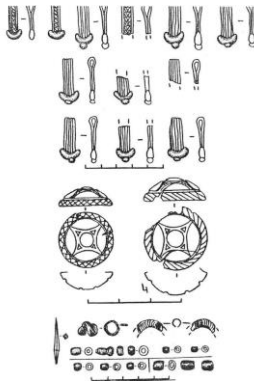
Таблиця І
Знахідки молоточкоподібних шпильок на території України

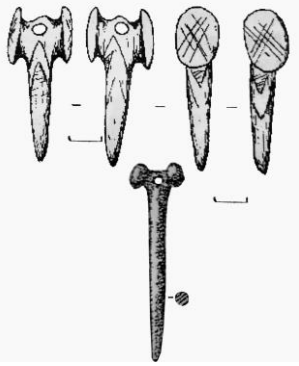
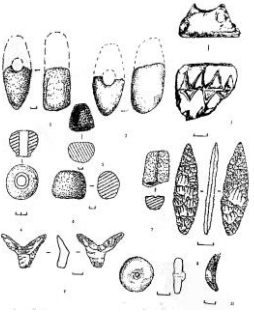
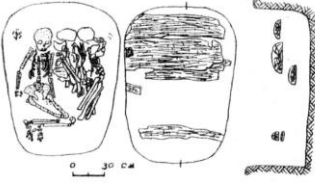
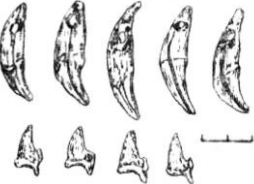
№	Місце знахідки	Дослідник/рік	Зображення	Стан	Розмір	Кількість у похованні	План поховання/ місцезнаходження щодо похованого	Стать/Вік	Супутній поховальний інвентар	Археологічна культура	Джерело
1	с. Хоружі, Решетилівського району (Полтавської області). Група курганів IV. Курган II. Поховання 1. Об. 3.	В. Шерстюк. Решетилівська археологічна експедиція НДЦ «РАС» ІА НАН України. 2020 рік.		Розламана навіпіл	Реконстр. довжина 15 см, Ø отвору 0,3 см; ширина наверхі - 2,7 см, товщина 0,9 см, максим. Ø стрижня 0,9 см.	1	 За розвалом кісток грудної клітки, ближче до підборіддя.	Жінка. 60-65 років.	 Круподенний горщик, кістяні намистини, уламки кістяного імунету, ратичини малої рогатої худоби.	Пізняоямна	Сало Б., Шерстюк В. Ретівні дослідження курганного могильника поблизу с. Хоружі // Археологічні дослідження в Україні 2020 : збірник наукових праць. ред. кол.: Ю. В. Болтрик (вип. ред.) [та ін.]. Київ : Інститут археології НАН України, 2022. С. 228.
2	с. Хоружі, Решетилівського району (Полтавської області). Група курганів IV. Курган II. Поховання 13 (основне в кургані). Об. 16.	В. Шерстюк. Решетилівська археологічна експедиція НДЦ «РАС» ІА НАН України. 2020 рік.		Відсутня/надламана нижня частина стержня. Відсутній нижній фрагмент навіршля. Запопирована.	Довжина - 5,1 см, навіршля - 3,0 x 1,2 см, отвір - Ø - 0,4 см.	1	 Над правим плечем.	Чоловік. 30-35 років.	—	Ямна	Сало Б., Шерстюк В. Ретівні дослідження курганного могильника поблизу с. Хоружі // Археологічні дослідження в Україні 2020 : збірник наукових праць. ред. кол.: Ю. В. Болтрик (вип. ред.) [та ін.]. Київ : Інститут археології НАН України, 2022. С. 228-229.
3	м. Рівне. Багатощарове поселення «Рівне-Пляж ІА». Об. 18. Матеріал із заповнення. Об. 18.	С. Войтюк, Б. Прищеп, С. Теліженко. Спільна експедиція ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАН України та Рівненського обласного краєзнавчого музею. 2019 рік.		Розламана верхня частина навіршля над центральним отвором. Поверхня зашліфована.	Діаметр отвору - 0,4 см. Довжина виробу - 4,8. Діаметр стержня - 0,4. Ширина голівки - 1,4. Товщина - 0,3 см.	1	—	—	Кістяна діжкоподібна намистина.	Городоцькоздовбицька культура	Войтюк О. П., Прищеп Б. А., Теліженко С. А. Дослідження на багатощаровому поселенні рівне-пляж Іа у 2019 році. Київ: Окремий археологічний збірник України, 2025. 336 с. (Превентивна археологія в Україні, вип. 3). С. 30-31.

4	с. Сиді, Нижній Псел, Кременчучина. Курган І. Поховання 2.	О. Супруненко. Потапівська експедиція «ОАСУ» ІА НАН України. 2014 р.		Упамок наверх	Висота 1,9 см, ширина 1,3 см, товщина 0,8 см, діаметр істини стрижня в основі 0,3 × 0,4 см.	1	 Над ключицю правого плеча.	Дитина – 1 рік.	Яма перекривалась примітивною органічною степлою з ледь виділеним виступом голови. Сліди пошиття вохрою яскравого темно-червоного кольору.	Пізньюямна	Супруненко О. Б. Супруненко О. Б. Сидівський курган 2014 р. з Кременчучини. Потапівський краєзнавчий музей. Маловідомі сторони історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: збірник наукових статей // ПІОМ імені Василя Кричевського. Харків: Потапів: ТОВ «Майран». 2025. Випуск XX. С. 65-66.
5	с. Березово, поблизу Лисичанськ. Курган І. Поховання 1 (центральне, основне).	Розкопки Інституту імені Володимира Дала. 2006 - 2013 роки.		Один виступ наверх відсутній. Виступ стрижня знавало вторинної обробки з двох сторін і оформлене у вигляді закругленої лопаточки і заповнено в процесі інтенсивного використання. Вибір фрагментованої, поганої збереженості.	Довжина – 17,5 см, відстань між молоточками – 2,4-2,5 см, Ø виступів наверх – 1,2 см, Ø стрижня в центральній частині – 1,6 см.	1		–	Бронзовий ніж, бронзовий стрижень, срібна спіральна скринька підвіска, абразивний камінь, кремінні скребки, оздоблені «хвилями» та ворон.	Ранньокатакомбна	Савкаров С. Н., Черних Е. А. Курганне древності епохи бронзи Приволзьської напівострову Северного Донца: монографія. Луганськ: МД-ІІІ ПУ ім. В. Дала, 2021. С. 82-83.
6	с. Фрунзе, Крим. Курган І. Поховання 4.	Дослідження Північно-Кримської експедиції 1981/1990, 1965-1974 років. Кримської охоронноархеологічної експедиції 2004 рік.		Нижня частина відсутня.	Довжина – 4,5 см, ширина наверх – 2,3 см.	1	–	Колективне поховання	Бронзові - пластина, браслети, пронизи, шило, набірний браслет із кіл та підковоподібних зубів, кам'яна совила, пілений горщик, шило, ратичка віщі, галька, набір кремнієвих стріл.	Ранньокатакомбна	Копієва Т. А. Ранній етап катанської культури в Криму: хронологічний аспект // Археологічний альманах. 2009. № 20. С. 313,315.

7	с. Курганне, Крим. Курган І. Поховання 26.	Дослідження Північно-Кримської експедиції 1981/1990, 1965-1974 років. Кримської охорони археологічної експедиції 2004 рік.		Ціпа	Довжина - 12,3 см, навершля - 0,7 см.	1		—		Ранньокатакомбна	Кольєва Т. А. Ранній етап катакомбної культури в Криму: хронологічний аспект // Археологічний альманах. 2009. № 20. С. 320,316.
8	с. Чорноземне, Крим. Курган І. Поховання 10.	Дослідження Північно-Кримської експедиції 1981/1990, 1965-1974 років. Кримської охорони археологічної експедиції 2004 рік.		Ціпи	З рихлоподібним навершшям довжина - 9,0 см, навершля - 3,0 см. З подвійними виступами сплощина: довжина - 8,3 см, навершля - 2,5 см.	2		Дитяче		Ранньокатакомбна	Кольєва Т. А. Ранній етап катакомбної культури в Криму: хронологічний аспект // Археологічний альманах. 2009. № 20. С. 320,316.

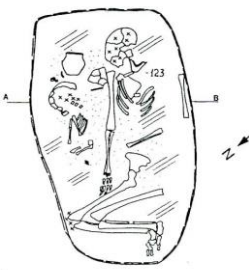
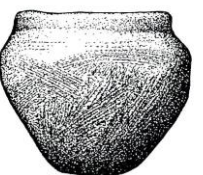
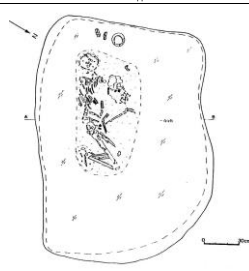
Горщик та два комплекти інвентаря з кожного з яких - по шпильці, по набору бронзових блях і підвіски каплевидної форми.

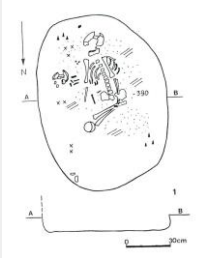
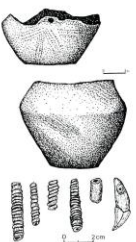
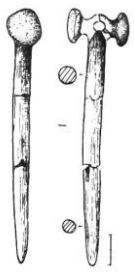
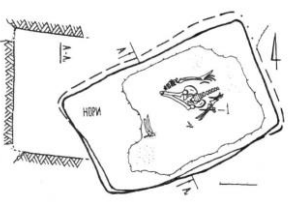
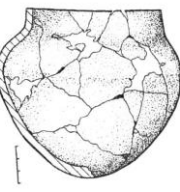
9	с. Качкарівка, Бериславський р-н, Херсонська обл., Курган II. Поховання 5.	Краснознаменська експедиція Інституту археології НАН України, 1995 рік.		Пошкоджена центральна частина наверхшя.	Довжина - 15,5 см; ширина голівки - 3,5 см. діаметр стрижня - 0,8 см.	1		Підліток	 Широкогорлий, орнаментований ліпний горщик, намисто з 54 циліндричних проміжок з концентричною нарізкою, 10 провідлених зліва хизика, 13 боченоподібних проміжок, 6 трубчастих кісток великого птаха (ймовірно, флейта Пана).	Пізняоямна	Седюков Г. Л., Данилюк Н. М., Пустовалов С. Ж. Кургани біля с. Качкарівка // Археологія. 2020. № 4. С. 58-59.
10	с. Червона Зоря. Курган III. Поховання 4.	Розкопки 1989 р.		Ціла	Довжина - 19,2 см; ширина голівки - 3,8 см.	1	 Під південною стінкою поряд з бронзовими підвісками та намистинами.	Колективне - троє дорослих і дитина.	 3 орнаментовані горщики, бронзові підвіски, 4 срібні бляхи.	Катакомбна	Санжаров С. Н. Северскордонечіе раннежелезніе погребенія с орнаментованими бляхами. Луганск: Изд-во. Восточнорур. гос. ун-та, 1992. С. 11-15.

11 - 12	Поселення (Планерське І, Крим, матеріал з катакомбного шару.	Розкопки Г. Тоцева - 1980ті - 90 роки та Тавроскіфська експедиція ІА АН УРСР 1978 р.		Цілі	Довжина - 4,5 см, ширина на вершині - 2,4 см, діаметр отвору - 0,5 см. Розміри другої невідомі.	2	—	—		Катакомбна	Тоцев Г. Н. Крым в эпоху бронзы. Монография. Запорожье: ЗНУ, 2007. С. 51, 53, 112.
13	с. Виноградне (р. Молочна), Томакський район, Запорізька обл., Курган XIX, Поховання 9.	Ю. Расамакін (орієнтовно 1980-1989 рр.)		Цілі	Довжина - 9,7 см, ширина на вершині - 1,9 см, діаметр стижки - 0,8 см.	1		Колективне, три особини. №1 цілий кістки, інші розпахані.		Пізняюрна	Расамакин Ю. Я. О погребенных предкатакомбного времени в Северо - западном Приазовье. Катакомбные культуры Северного Причерноморья: источники, проблемы, исследования: сборник научных трудов, Академия наук Украины, Ин-т археологии, Киев, 1991. С. 46, 49.

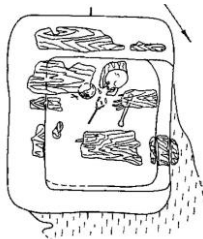
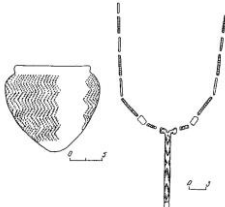
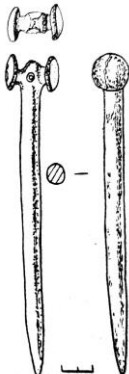
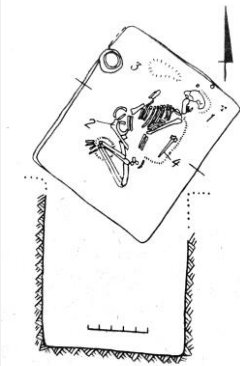
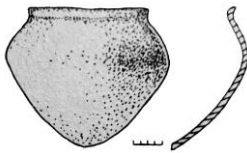
Праворуч від основного(скелет №1) в похованні.

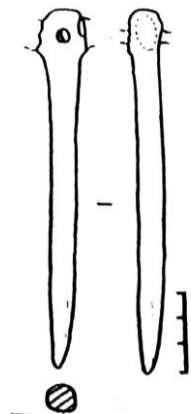
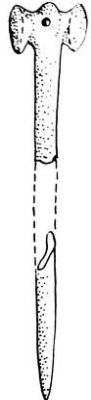
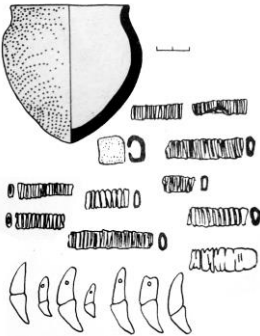
Намісто з кістк. китті?

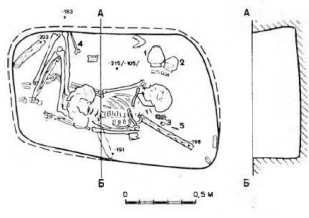
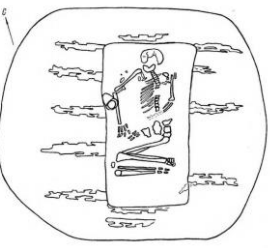
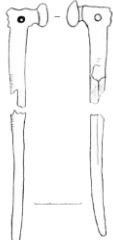
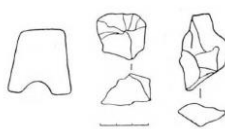
14	с. Константи́нівка, Мелітопольський район, Запорізька обл. Курган I. Поховання 9.	1987 р.		Ціла, заповнений стиржень.	Довжина - 19,5 см; діаметр стирня - 1,0 см; діаметр отвору - 0,7 см.	1		—	Вохра, сліди рослинної підстилки.	Ямна	Болтрик Ю. В. Левченко В. Н. Физіко Е. Е. О подвійних чертах в катакомбном погребальном обряді низовья реки Молочной. Катакомбные культуры Северного Причерноморья: источники, проблемы, исследования : сборник научных трудов . Академия наук Украины, Ин-т археологии, Киев, 1991. С. 6364.
15	м. Василівка, Запорізька область. Курган VI. Поховання 3.	Археологічна експедиція Зап'язького краєзнавчого музею. 1989-1990 роки.		Розламана, відсутня частина наверх. Ромбовидний прорізний орнамент.	Довжина виробу - 15,5 см. Діаметр стирня - 0,5 - 1,0 см. Ширина головки - 2,6 см.	1		Доросла людина та дитина.		Ямна	Elke Kaiser, Alla G. Plesivenko. Die bronzezeitlichen Grabstätten im unteren Dniprogebiet. Eurasia antiqua. Zeitschrift für archäologie eurasiens. Band 6, 2000. С. 160, 162.
16	м. Василівка, Запорізька область. Курган XVI. Поховання 7.	Археологічна експедиція Зап'язького краєзнавчого музею. 1989-1990 роки.		Ціла	Довжина виробу - 7,3 см. Ширина головки - 2,6 см.	1		Доросла жінка та дитина.		Катакомба	Elke Kaiser, Alla G. Plesivenko. Eurasia antiqua. Zeitschrift für archäologie eurasiens. Band 6, 2000. С. 188 - 190.

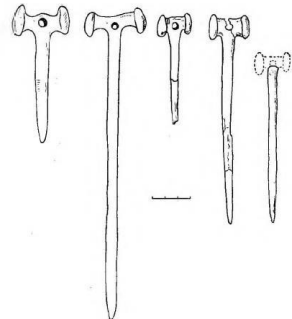
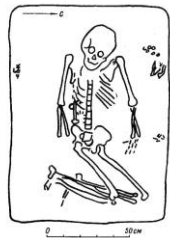
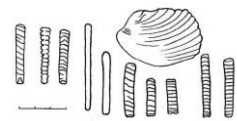
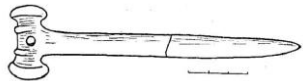
17	м. Василівка, Запорізька область. Курган I. Поховання 1.	Археологічна експедиція Запільного краєзнавчого музею. 1989-1990 роки.		Розламана. Поверхні зламів відколоті залопірованими. Інші фрагменти - два опуклих і один плоский виступи наверх. (на малюнку відсутні).	Довжина виробу - 2,8 та 6,3 см. Діаметр 0,2 та 0,5 см.	1		Дитяче		Катакомна	Elke Kaiser, Alla G. Plesivenko. Eurasia antiqua. Zeitschrift für archäologie eurasiens. Band 6. 2000. С. 126 - 129.
18	с. Калинівка II, Курган 1. Поховання 7 (основне).	Маріупольська археологічна експедиція. 1984-1992 роки.		Відсутня частина наверх (центральної, ліва до молоточка), стержень розламаний на дві частини та ретельно залопірований до блиску.	Довжина виробу - 16,7 см. Діаметр отвору наверх - 0,5 см.	1		-		Ямна	Кульбака В. Качур В. Соматичні купели підняття Східної Європи. Маріуполь: ПІТУ, 1998. С. 40.
19	с. Новоолександрівка, Томаківський район, Дніпропетровська обл., Курган XVII, Поховання 2.	Розкопки Дніпропетровського історичного музею. 1991 р		Ціла.	Довжина - 10 см.	1	-	-	-	-	Інформацію та фото надано відділом археології Дніпропетровського національного історичного музею ім. Дмитра Івановича Яворницького.

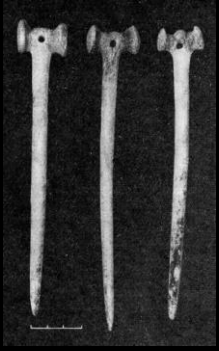
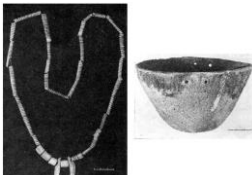
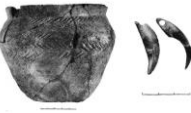
20	с. Новокілля (Грушевський кр. гр. МГЗК) Томаківський район, Дніпропетровська обл., Курган III, Поховання 10.	Розкопки Дніпетровського історичного музею. 1989 р.		Фрагмент, стержень відсутній.	Довжина - 4,5 см, ширина (навершшя) - 4,7 см.	1	—	—	—	Катакомбна	Інформацію та фото надано відділом археології Дніпропетровського національного історичного музею ім. Дмитра Івановича Яворницького.
21	с. Новокілля Томаківський район, Дніпропетровська обл., Курган V, Поховання 14.	Розкопки Дніпетровського історичного музею. 1983 р.		Ціла, орнаментована «ялижкою», стержень надломлений у двох місцях.	Довжина - 11, 5 см.	1	—	—	—	Ямна	Інформацію та фото надано відділом археології Дніпропетровського національного історичного музею ім. Дмитра Івановича Яворницького.
22 - 23	с. Нагірне, Черкащина.	І. Артеменко. Середньодніпровська експедиція. 1979 р.		Одна ціла. У другій відсутня половина навершшя.	—	2	—	—	—	Ямна	Артеменко И. И., Левченко Б. М. Отчет о работе Среднеднепровской археологической экспедиции в 1979 г. // № 1979/19.
											Опуканий горщик, намисто з проміжок з гвинтового, кругового та гладкого нарізками підвесками з ісл.

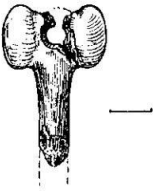
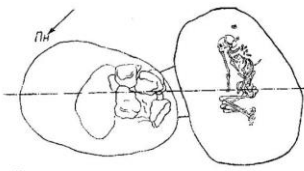
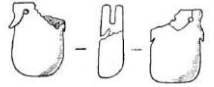
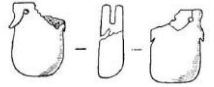
24	с. Соколове, Дніпропетровщина, Курган III, Поховання 13.	Новобудова експедиція Дніпропетровського університету. 1977 р.		Орнаментована (ромбоподібний взврунок) візирними лініями, відполірована, пошкоджене наверхівка та відсутній кінець стержня.	Довжина виробу -16,5. Розмір наверхівка - 3,5x2 см.	1		Підліток		Ямна	Маріна З. П. Курган ямного часу біля с. Соколове на Дніпропетровщині. Археологія. 1986. Вип. 53. С. 48-55.
25	с. Приморське, Новоазовський р-н, Донецька обл. Курган II, Поховання 6.	О. С. Біляєв, Донецька експедиція. 1976 р.		Ціла	—	1	—	—	—	Ямна	Беляев А. А., Рудяков А. Г., Збенович В. Г., Кротова А. А., Шаньков М. Л. Отчет о работе Донецкой экспедиции в 1976 г. // № 1976/4.
26	с. Кременівка, Володарський район, Донецька область, Курган VIII, Поховання 3.	Донецька експедиція АН УРСР. 1977-1978 рік.		Ціла	Довжина – 20,5 см, найбільший Ø – 1,5 см, Ø отвору – 0,4 см.	1		Дорослий		Пізньюямна	Константинович Л. Ф. Новые материалы позднего времени северо-восточного Приазовья. Новые памятники ямной культуры степной зоны Украины. Сб. науч. тр. Изд. Наукова думка. 1988. С. 100-101.

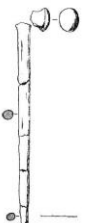
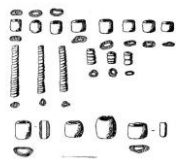
27	Новоселівка, Донецька область. Курган V. Поховання 4.	Донецька експедиція АН УССР. 1977-1976 рр.		Відламні диски наверху.	Довжина – 14,5 см, найбільший Ø – 1 см, Ø отвору – 0,4 см.	1		Дорослий	Грудка вохри і вуглинка.	Пізньюямна	Константиnescу Л. Ф. Новые материалы позднего времени северо-восточного Приазовья. Новые памятники ямной культуры степной зоны Украины. Сб. науч. тр. Изд. Наукова думка. 1988. С. 100101.		
28	с. Піддубне, Нікопольський район, Дніпропетровська область. Курган XII. Поховання 15.	Археологічна експедиція Київського університету. 1975 рік.		Відсутня середня частина стержня.	—	—	На правій руці.	—		—	Отшуканий горщик, намисто з проніжок зі гвинтовою, круговою та гладкою нарізками підвісками з кіст.	Ямна	Самойленко Л. Г. Курганы ямной культуры в бассейне р. Базалук в Днепропетровском степном Правобережье // новые памятники ямной культуры степной зоны Украины. Сб. науч. тр. Киев: Наукова думка. 1998. С. 70, 76.
29	с. Перецеліне, Дніпропетровська область.	Д. Я. Тепліна, О. С. Білівея. 1973 р.		Відсутня нижня частина стержня. проглядається ромбовидний орнамент.	—	1	—	—		—	Намисто з проніжок зі гвинтовою та гладкою нарізками, підвіски з кіст.	—	Блажевич Н. В., Бурдо Н. Б., Вітрик І. С., Денисова А. О., Каращев І. В., Карнаух С. Г., Корпусова В. М., Павленко Л. В., Сон Н. О. Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України. Каталог. К.: Академперіодика, 2007. 348 с.

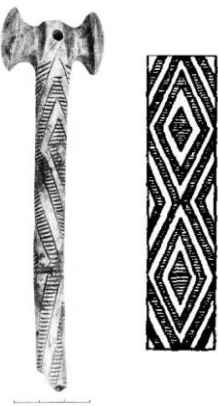
30	с. Осиленко? Берднського району Запорізької області. Курган II. Поховання 4.	Н.Г. Елагина. Східська експедиція історичного факультету МДУ. 1965 рік		Ціпа	—	1		—		Пізня	Латынин Б. А. Молотковидные булавки, их культурная атрибуция и датировка // Археол. сб. Эрмитажа. Ленинград: «Советский художник», 1967. Вып. 9. С.22-23.
31	с. Новонорман'я, Херсонська область. Курган VII. Поховання 3 (основне в кургані).	І. М. Шарафутдінова. Південноукраїнська експедиція. 1963 рік		Ціпа	—	1		—		—	Латынин Б. А. Молотковидные булавки, их культурная атрибуция и датировка // Археол. сб. Эрмитажа. Ленинград: «Советский художник», 1967. Вып. 9. С.18-19.
32	с. Новонорман'я, Херсонська область. Курган IX. Поховання 4 (основне в кургані).	І. М. Шарафутдінова. Південноукраїнська експедиція. 1963 рік		Один з виступів обпаланий у давнину. На перепомінену сторону слабо помітні сліди звичайної різьбленої орнаменту.	—	1		—		—	Латынин Б. А. Молотковидные булавки, их культурная атрибуция и датировка // Археол. сб. Эрмитажа. Ленинград: «Советский художник», 1967. Вып. 9. С.19-20.

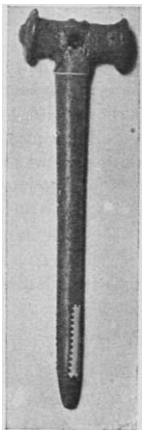
33 - 37	м. Красно-Перекотом. (група з 15 курганів на трасі будівництва північнокримського бригадирського каналу). Курган I, Поховання 41; Курган I, Поховання 44; Курган I, Поховання 51; Курган IX, Поховання 18; Курган XVI, Поховання 1.	А. А. Щепинский. Північнокримська археологічна експедиція. 1963 рік.		Дві цілі, три пошкоджені, не орнаментовані.	—	5	—	—	—	Пізня Ямна	Латынин Б. А. Молотовские булавки, их культурная атрибуция и датировка // Археол. сб. Зимитак. Ленинград. «Советский художник», 1967. Вып. 9. С. 22-24.
38	с. Дятівка, Нижньолуганського р-ну, Крим. Курган. Поховання у кам'яній скрині.	Е. Н. Черепанова 1962 рік	«Не опубліковано. Хранится в Симферополе в Крымском краеведческом музее. Приводится по письму автора.»	Пошкоджена, верхня частина відламана	—	1	На внутрішній поверхні стінок кам'яної скрині зберігся геометричний розпис чорною, білою та червоною фарбою. У середині - залишки чотирьох кістків.	—	Декілька відщепів крем'яно.	—	Латынин Б. А. Молотовские булавки, их культурная атрибуция и датировка // Археол. сб. Зимитак. Ленинград. «Советский художник», 1967. Вып. 9. С. 24.
39	с. Чаплинка, Голопристанський р-н, Херсонської обл. Курган I, Поховання 7.	А. І. Тренюжкін, Південноукраїнська експедиція. 1962 рік		Ціла.	Довжина виробу - 16 см.	1	 Правая сторона грудной клетки.	—	 Кістки та епіфізи кісток (кози?), 2 нижні щелепи (лисиці або невеликого собаки), 10 івол (собаки?) без отворів. 8 кістяних пронизок з гвинтоподібною нарізкою та 2 гнітних, ступка морської раковини.	Ямна	Латынин Б. А. Молотовские булавки, их культурная атрибуция и датировка // Археол. сб. Зимитак. Ленинград. «Советский художник», 1967. Вып. 9. С. 19-20.
40	с. Бектери, Голопристанський р-н, Херсонської обл. Курган I, Поховання 1 (основне в кургані).	Э. А. Федорова-Давыдова. Південноукраїнська експедиція. 1962 рік.		Переламана навіпіт на стерні.	Довжина виробу - 15 см.	1	На лівій ключиці.	Чоловік ?	Вокра.	Ямна	Латынин Б. А. Молотовские булавки, их культурная атрибуция и датировка // Археол. сб. Зимитак. Ленинград. «Советский художник», 1967. Вып. 9. С. 17-18.

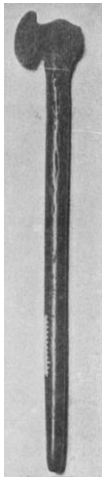
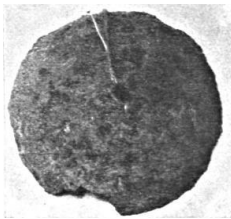
41 - 43	с. Новогригорівка (р. П. Буг) Миколаївська обл. Курган І. Поховання 11.	Н.Г. Еланина, Східноєвропейська археологічна експедиція, 1957 рік.		Цілі.	Довжина - 17 - 17,5 см.	3	Перед грудьми.	—		Ямна	Латынин Б. А. Молоточковидные булавки, их культурная атрибуция и датировка // Археол. сб. Эрмитажа. Ленинград: «Советский художник», 1967. Вып. 9. С. 16.
44	с. Мар'їнське, р. Підпільна, протока Дніпра в пониззі його правого берега. Дніпропетровська обл. Курган IV. Поховання 3.	Д.Т. Березовець, 1952 рік		Ціла.	Довжина - 8 см.	1		—		Катакомбна	Березовець Д. Т., Покровська Е. Ф., Фурманська А. І., Курганы эпохи бронзы поблизу с. Мар'їнського // Археологічні пам'ятки УРСР, том XI, 1960. С. 115-116.
45	с. Мар'їнське, р. Підпільна, протока Дніпра в пониззі його правого берега. Дніпропетровська обл. Курган IV. Поховання 4.	Д.Т. Березовець, 1952 рік		Ціла, незвичної форми, стержень короткий.	—	1		Дитяча?		Катакомбна	Березовець Д. Т., Покровська Е. Ф., Фурманська А. І., Курганы эпохи бронзы поблизу с. Мар'їнського // Археологічні пам'ятки УРСР, том XI, 1960. С. 114—120.
46	с. Кут. Базавлуцької плавні. Дніпропетровської обл. Курган XVI. Поховання 1	Д.Т. Березовець, 1952 рік		Один з віступів наवेशні відманий.	Довжина - 5 см.	1	Під хребтом на рівні нижнього краю лопаток.	Жіноча?		Катакомбна	Березовець Д. Т., Покровська Е. Ф., Фурманська А. І., Курганы эпохи бронзы поблизу с. Мар'їнського // Археологічні пам'ятки УРСР, том XI, 1960. С. 63.

47	хут. Шеєнєно (р. Молочна). Запорізька обл. Курган I. Поховання 14 (основне в кургані).	К.Ф. Смирнов. Скіфська степова експедиція. 1952 рік.		Ціла.	Довжина - 21 см, товщина стержня більше 1 см.	1	Поперек лівої частини грудної клітки, наверхшам до грудної кістки.	Дорослий чоловік.	Вокра.	Пізняоямна	Латынин Б. А. Молотоконидные булавы, их культурная атрибуция и датировка // Археол. сб. Эрмитажа. Ленинград. «Советский художник». 1967. Вып. 9. С. 25-27.
48	с. Троїцьке (р. Молочна). Запорізька обл. Курган II. Поховання 3.	Л. С. Клейн. 1951 рік		Верхня частина з слабо вираженими округлими наверхшамми. Заполюрована. Стержень відламано.	—	1		Доросла жінка.		Катакомбна	Клейн Л. С. Кургани біля села Троїцького // АП УССР. т. VIII. Київ, 1960. С. 143-144.
49	хут. Харчовик (р. Молочна). Запорізька область. Курган I. Поховання 3.	П. Д. Либєров. 1950 рік		Лише стержень.	—	1	На тазових кістках.	—		—	Латынин Б. А. Молотоконидные булавы, их культурная атрибуция и датировка // Археол. сб. Эрмитажа. Ленинград. «Советский художник». 1967. Вып. 9. С. 25.
50	с. Стара Михайлівка (поблизу м. Жданова)	М. О. Макарєнко. 1932 рік		Наверхшам з слабо вираженими, округлими, кулячковими, акступами. Пошарфено, кінець стержня обпаний.	—	1	—	—		—	Латынин Б. А. Молотоконидные булавы, их культурная атрибуция и датировка // Археол. сб. Эрмитажа. Ленинград. «Советский художник». 1967. Вып. 9. С. 27-30.

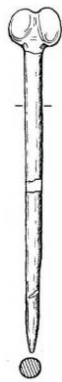
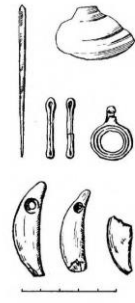
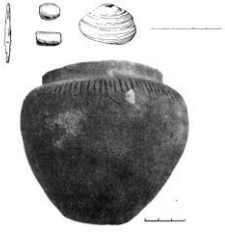
51	м. Жданов (Маріуполь), на місці будівництва Азовсталі.	М. О. Макаренко. 1932 рік		Пошкоджена, велика з відламаними округлими виступами голови і обпаними кінцем стрижня.	Довжина збереженої частини - 18 см.	1	-	-		3 кістяні пронизи з гвинтовою нарізкою. 3 уламки таких же, але товстіших пронизок та 8 кістяних пронизок наміста.	Латынин Б. А. Молотковидные булавы, их культурная атрибуция и датировка // Археол. сб. Эрмитажа. Ленинград: «Советский художник». 1967. Вып. 9. С. 28-30.
52	с. Клімівка (коп.Клімівці) (р. Орчик, притока Орелі) 6, Костянтинівградський повіт, Потапівської губ. Курган II. Поховання 2.	М. Я. Рудинський. 1921 - 1925 роки.		Ціла, орнаментована геометричним орнаментом у вигляді ромбів.	Довжина - 18 см.	1		Жіноче.		Вуглик. Близько 20 кістяних пронизок з гвинтовою та кільцевою нарізкою. 2 більш коротких, гладких. 8 кістяних пронизок-намістин. 6 просвердлених коп (собаки?). Орнаментований горщик з яйцеподібним тілом.	Рудинський М. Я. Досліди на Потапівщині // Коротке Звідомлення Всеукраїнського археологічного комітету за 1926 р. Київ, 1927. С. 146-153.
53	с. Клімівці (р. Орчик, притока Орелі) 6, Костянтинівградський повіт, Потапівської губ. Курган II. Вдавал на вищого поховання.	М. Я. Рудинський. 1921 - 1925 роки.		Розламана на стегні, частина стрижня відсутня.	Довжина збереженої частини - 8 см.	1	-	-		Намісто з кістяних пронизок з гвинтовою нарізкою, 2-х коротких, гладких плоских намістин та 3-х просвердлених коп (собаки?).	Рудинський М. Я. Досліди на Потапівщині // Коротке Звідомлення Всеукраїнського археологічного комітету за 1926 р. Київ, 1927. С. 146-153.

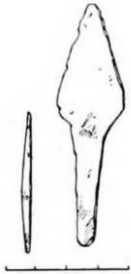
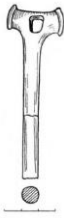
54	Один з 33 курганів біля сіл Шупляки (Szulaki), Пуґачівка (Puhaczówka), Хайтоса (Cheltova), Животівка (Zywotówka), Торговиця (Taszkowica), Засізе, та Горорниця (Hogorńica) сучасних Вінницької та Черкаської областей.	К. Стопиха, польський археолог. 1912 р.		Ціла	Довжина - 14,5 см, ширина на вершині - 4 см.	1	—	—	—	Катакомбна	Шалк. 3. Две коллекции находок из курганов на территории Украины (Национальный музей естественной истории Смитсоновского института, Вашингтон, окр. Колумбия), Stratum plus (2), 2015. 362,371.
55	хут. Благодатний (р. Конка) Катеринославська губ. Курган І. Поховання 2.	Д. І. Яворницький. 1903 рік.		Орнаментована прорізними геометричним орнаментом у вигляді ромбів. Надламана/втрата? нижня частина стержня.	—	1	На лівій стороні грудної клітки одного з кістків.	Колективна, доросле, три особи.	Вохра, уламки кременю.	—	Латынин Б. А. Молотковидные булавы, их культурная атрибуция и датировка // Археол. сб. Зрмитажа. Ленинград: «Советский художник», 1967. Вып. 9. С. 27-29.
56	с. Шандрівка (р. Оріль) Катеринославська губ. Курган (не визначений).	Д. І. Яворницький. 1903 рік.	Зображення немає.	Розламана, на вершині відсутнє, лише стержень.	Довжина фрагменту стержня - 13 см.	1	—	—	П'ятдесят п'ять кісткових пронизок з гвинтовою та кільцевою нарізкою, дванадцять гвинтих; чотирнадцять кісткових пронизок-намістик; дев'ятнадцять просвердлених кіл (собики?); два пазури хижого птаха, невеликий масивний кістковий кружок-блиска з отвором у середині і два крем'яні відщепи.	—	Латынин Б. А. Молотковидные булавы, их культурная атрибуция и датировка // Археол. сб. Зрмитажа. Ленинград: «Советский художник», 1967. Вып. 9. С. 26-27.

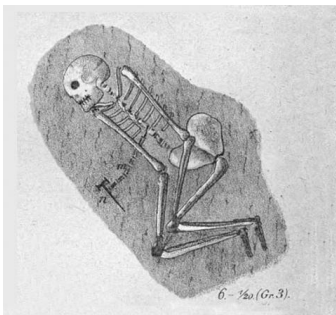
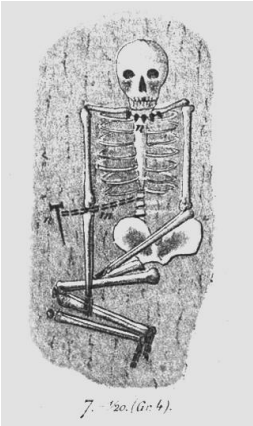
57	с. Новосілка (р. Угорський Тичин) Київська губ. Курган XXVI. Поховання 1.	О. Бидловський. 1901-1903 роки.		Ціла	Довжина - 11 см.	1	—	—	Гостроденний горщик та маленькі бронзові ліпті бляшки, проте їх синхронізації зі шпилькою не доведена.	—	Bydłowski A. Mogiły w Nowosiołce // Światowit, t. VI, Warszawa, 1905. С. 5, рис. 7.
----	---	---------------------------------	---	------	------------------	---	---	---	--	---	---

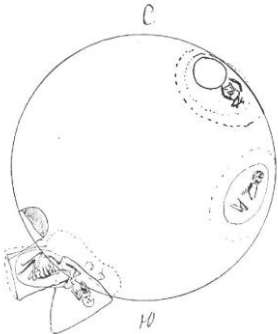
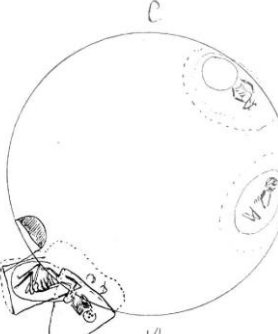
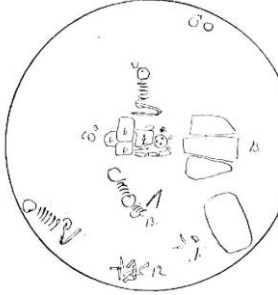
58	с. Іважани (р. Угорський Тичин) Київська губ. Курган XXXI. Поховання 2.	О. Бидловський. 1901-1903 роки		Один виступ на вершині відламаний.	—	1	—	—		—	Bydłowski A. Mogiły w Nowosiołce // Światowit, t. VI, Warszawa, 1905. С. 26, рис. 37, 38.
----	---	--------------------------------	--	------------------------------------	---	---	---	---	--	---	---

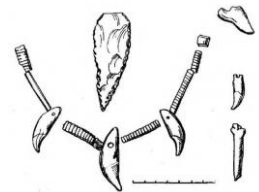
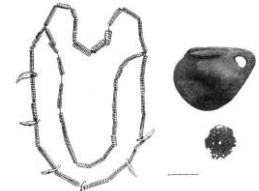
Мідний, тонкий випуклий кружок-бляха з отвором по центру і видаленим пуксним орнаментом з середини. зі зворотнього боку "слідки ременя".

59	м. Симферополь, Курган I, «на дівенці Гензель». Поховання 2.	М. І. Веселовський. 1890 рік.		Перепам'яна навіпіл на стержні.	Довжина - 17,5 см.	1	Біля пояса.	—	 Мідне довге (8 см), чотиригранне шило і «шматочок міді». Три просвердлені кіля (собаки?), мідна невеличка кільцеподібна підвіска з вушком та два мідних стрижні підвіски і крем'яний відщеп.	—	Латынин Б. А. Молотоконидные булавки, их культурная атрибуция и датировка // Археол. сб. Эрмитажа. Ленинград. «Советский художник». 1967. Вып. 9. С. 22-24.
60	с. Никит Сергеев, Таврійська губ. Курган III. Поховання 11.	Ф. О. Браун. 1898 рік.		Відламаний один виступ наверхшя.	Довжина - 18 см.	1	Біля грудей.	Жіноче.	 Дві кістяні прокизи-намистини, просвердлена ступка «морської» раковини, коротке чотиригранне мідне шило. У ногах: горщик з округлим, слабо опуклим дном, орнаментований по плічках поруч відбитів тонкого дрібнозубчастого штамп.	—	Латынин Б. А. Молотоконидные булавки, их культурная атрибуция и датировка // Археол. сб. Эрмитажа. Ленинград. «Советский художник». 1967. Вып. 9. С. 24-25.

61	с. Велика Білозірка. Таврійська губ. Курган V. Поховання 1.	Ф. О. Браун. 1898 рік.		Відломлені молотковидні виступи на вершині. Орнаментована ромболоподібним прорізним орнаментом.	Довжина - 23 см.	1	Біля грудей.	—	П'ять кісткових проколів з гвинтовою та кільцевою нарізкою, мідний «ніж-кинжал» (зі слідами дерев'яної рукоятки) та чотиригранне мідне шило.	—	Латынин Б. А. Молотковидные булавы, их культурная атрибуция и датировка // Археол. сб. Эрмитажа. Ленинград: «Советский художник». 1967. Вып. 9. С. 25-26.
62	с. Велика Білозірка. Таврійська губ. Курган V. Поховання 6.	Ф. О. Браун. 1898 рік.		Відломлені орнаментовані молотковидні виступи на вершині спочаток були помилково описані як гудзики, орнаментована ромболоподібним прорізним орнаментом.	Довжина - 23, 5 см.	1	—	Дитяче.		—	Латынин Б. А. Молотковидные булавы, их культурная атрибуция и датировка // Археол. сб. Эрмитажа. Ленинград: «Советский художник». 1967. Вып. 9. С. 25-26.
63	м. Сімферополь, Курган V, «на ділянці Постави». Поховання 2.	М. І. Веселовський. 1892 рік.		Зламана на стернці.	—	1	Біля черепа.	—	Шматочок буро-червоної фарби.	—	Латынин Б. А. Молотковидные булавы, их культурная атрибуция и датировка // Археол. сб. Эрмитажа. Ленинград: «Советский художник». 1967. Вып. 9. С. 23-24.

64	с. Кобриньово. Київська губ. Курган Великий монастирський. Поховання 3.	Г. Й. Оссовский 1887 рік.		Ціла.	Довжина - 13,5 см.	1	 6 - 720 (Gr. 3).	—	 Тринадцять кістяних пронизок з винтовою чи кільцевою нарізкою, що чергуються з дев'ятьма пронизками мистиневими.	—	Ossowski G. Materiały do Paleontologii kurhanów ukraińskich. Zbiór Wiadomości do Antropologii krajowej, t. II. Kraków, 1888, C. 8-10, tabl. I, II.
65	Кобриньово. Київська губ. Курган Великий монастирський. Поховання 4.	Г. Й. Оссовский 1887 рік.		Пошкоджена, один виступ на вершині відламаний.	Довжина - 16,5 см.	1	 7. - 720. (Gr. 4).	—	 9 кістяних пронизок з гвинтовою нарізкою та 3 гладкі пронизки. Біля колін 2 овальні астрагалі і кругла кісточка біля шиї 5 корінних вовчих/собачих зубів, просвердлених біля коренів.	—	Ossowski G. Materiały do Paleontologii kurhanów ukraińskich. Zbiór Wiadomości do Antropologii krajowej, t. XII. Kraków, 1888, C. 10-11 tabl. I, II.

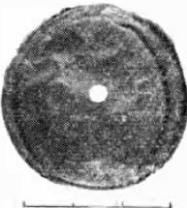
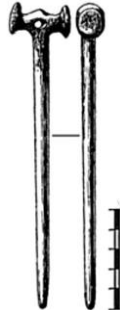
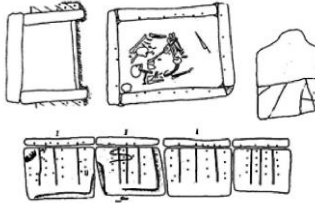
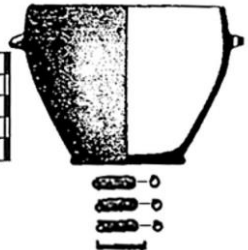
66	с. Білозірка (верхів'я Дніпровського лиману) Херсонська губ. Курган XXIV. Поховання 1.	Г. Л. Скадовський		Ціла.	—	1		—	Невеликий плоский кістяний кружок з отвором біля краю і чотирма просвердленими кіла (собачим?). Біля правого лікта вісім баранячих астрагалів.	—	Скадовський Г. Л. Белозерское городище Херсонского уезда, Белозерской волости и соседние городища и курганы между низовьем р. Ингульца и началом Днепровского лимана // Труды восьмого археологического съезда в Москве 1890. Москва: Товарищество типографии А. И. Мамонтова. Том III. 1897. С.94, 136, рис. 29, 63.
67	с. Білозірка (верхів'я Дніпровського лиману) Херсонська губ. Курган XXIV. Поховання 3.	Г. Л. Скадовський. Орієнтовно 1886-1888 р.	Схожа на вищеобразжену з Плос. 1., згідно з цитатою автора.	Ціла.	—	1		—	Вохра, розвал горщика, чотири кістяні пронизи з гвинтовою нарізкою і три просвердлених кіла (собачі?).	—	Скадовський Г. Л. Белозерское городище Херсонского уезда, Белозерской волости и соседние городища и курганы между низовьем р. Ингульца и началом Днепровского лимана // Труды восьмого археологического съезда в Москве 1890. Москва: Товарищество типографии А. И. Мамонтова. Том III. С. 136-137.
68	с. Білозірка (верхів'я Дніпровського лиману) Херсонська губ. Курган XXX. Поховання в шостому нашаруванні.	Г. Л. Скадовський. Орієнтовно 1886-1888 р.	"...у формі молотка з одного боку і з гострим стержнем з іншого"	Ціла.	—	1		—	Один просверлений кітик (собачий?).	—	Скадовський Г. Л. Белозерское городище Херсонского уезда, Белозерской волости и соседние городища и курганы между низовьем р. Ингульца и началом Днепровского лимана // Труды восьмого археологического съезда в Москве 1890. Москва: Товарищество типографии А. И. Мамонтова. Том III. С. 140-141.

69	с. Гопа Пристань.	Г. Л. Скадовский. Орієнтовно 1886-1888 р.		Розпамана навіпі.	Довжина - 16 см.	1	—	—		Десять просверлених собачи іскл. Булава була обнаружена мною в экспозиции Херсонского музея. Вместе с ними на площадке были найдены 10 просверленных клыков (собачьи?). Принадлежат ли эти вещи одному комплексу, установить не удалось.
70	с. Велика Маячка. Курган X.	Г. Л. Скадовский. Орієнтовно 1886-1888 р.		Наверштя зламани, одна з довгим стернем, інша з коротким.	Довжина - 16, 5 та 4,5 см.	2	—	—		Двадцять кістяних проміжок з гвинтовою і кільцями нарізкою і одна гладка, дві кістяні проміжки намистини, шість просверлених іскл(собачья?), три овечих астрагалі, один листовидний плоский ніж-кельцал з чорного крем'яно (рагуці). Зна булава, так же як і предфолья, обнаружена в экспозиции Херсонского музея. Вместе с ними на двух площадках были найдены другие вещи, судя по этикетке, происходящие из кургана 10 у с. Б. Маячка: костяные промислы с гвинтовой нарезкой, кремневый ножик и др. Какие из вещей составляют один комплекс с булавами — неизвестно.
71	с. Новогригорівка (р. Конка) Катеринославська губ. (сучасне с. Григорівка Запорізького району Запорізької області). Курган Безчасна могила. Поховання 4.	Д. Я. Самокасов. 1884 рік		Орнаментована, з трьома парами розташованих один над одним невеликих виступів на вершині.	Довжина - 22 см.	1	—	Подвійне дитяче.		42 кістяні проміжки з кільцями або гвинтовою нарізкою, 6 просверлених іскл собачи, мідний, тонкий, слабівитий кружок-блиска з отвором в центрі і видвленим зсередини пуском з орнаментом і скрутий поперечний горщик з рукою-дужкою.

Латынин Б. А.
Молотокосидные булавы, их
культурная атрибуция и
датировка // Археол. сб.
Эрмитажа. Ленинград.
«Советский художник». 1967.
Вып. 9. С. 17.

Латынин Б. А.
Молотокосидные булавы, их
культурная атрибуция и
датировка // Археол. сб.
Эрмитажа. Ленинград.
«Советский художник». 1967.
Вып. 9. С. 17.

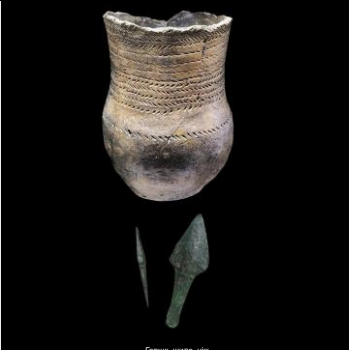
Латынин Б. А.
Молотокосидные булавы, их
культурная атрибуция и
датировка // Археол. сб.
Эрмитажа. Ленинград.
«Советский художник». 1967.
Вып. 9. С. 26, 28.

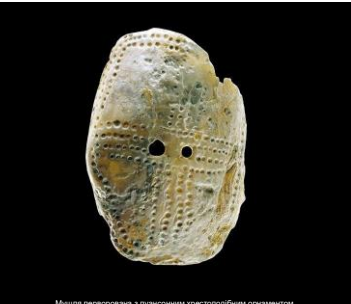
72	с. Новогригорівка (р. Конка) Катеринославська губ. (сучасне с. Григорівка Запорозького району Белітська область). Курган Белітська могила. Поховання 11.	Д. Я. Самохвалов. 1884 рік		Ціла?	Довжина - 17,8 см.	1	—	Дитяче.		—	Латышев Б. А. Молотковидные булавы, их культурная атрибуция и датировка // Археол. сб. Эрмитажа. Ленинград: «Советский художник». 1967. Вып. 9. С. 26-27.
73	с. Стари Біляри, Одеська область. Внутрішнє поховання 17/4 в кам'яній саркофагу.			Ціла	Довжина - 15, 5 см.	1		Доросла людина.		Буджацька	Дергачев В. А. Ямная культура Карпато-Полунавья. Т. 2 : Погребальный обряд, типология инвентаря, периодизация и датировка. Кишинев : Statum Plus, 2025 (SER USM). С. 173, 310.
74	с. Нікольське, ?? обл. Внутрішнє поховання 7/28.			Ціла	Довжина - 16, 5 см.	1		—		Пізня Ямная.	Дергачев В. А. Ямная культура Карпато-Полунавья. Т. 2 : Погребальный обряд, типология инвентаря, периодизация и датировка. Кишинев : Statum Plus, 2025 (SER USM). С. 173, 310.

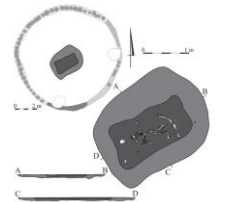
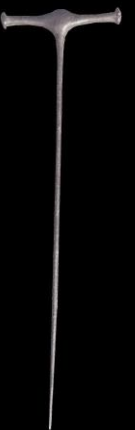
Під поліцією похованого, перпендикулярно до положення голови.

Таблица II

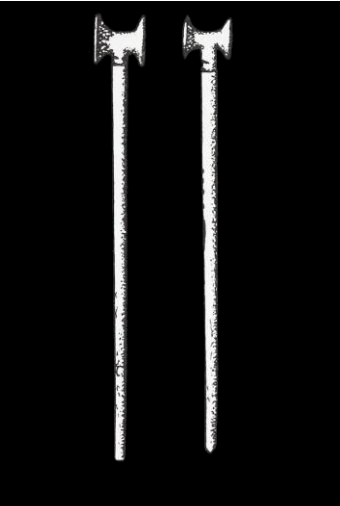
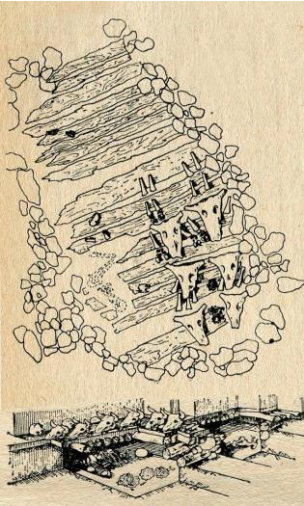
Знахідки молоточкоподібних шпильок на території Європи

	Місце знахідки	Дослідник/рік	Зображення	Стан	Розмір	Матеріал	Кількість у похованні	Схема поховання	Розташування у похованні	Стать та вік похованою/похованої	Супутній поховальний інвентар	Період/археологічна культура	Джерело
1	м.Еймасбері, графство Вілтшир, Веліка Британія. Поховання 1291.	Археологічний центр Велікса, 3 травня 2002 р.		Відламана похована наверх	Довжина – 13,8 см, Ø – 0,30,5 см.	—	1		У бік розвороту голови похованою, перед рукою, вдовж літньої кисті.	Чоловік, 35-24 років (не місцевий згідно ДНК аналізу). «Еймасберійський лучника» - «Король Стоунхенджу».		Культура дзвоноподібних келихів	Flitzpatrick, A. P. The arrival of the Bell Beaker Set in Britain and Ireland // Bronze Age Connections, Cultural connections in Bronze Age Europe / ed. by P. Clark. – Oxford : Oxbow, 2008. P. 176-188.
2-6	Поховання Гаузо, давні етнічні місця віку на території м. Пестума, Кампанія, Італія. Поховання IV, II, IX.	—		Вітрамані кінці стрижнів	—	—	5	—	—	—	—	Культура дзвоноподібних келихів	Aurino P., De Falco M. Mind the Gap. Bell Beaker Presence in Copper Age Campania, Southern Italy. The Bell Beaker Culture in All its Forms. Proceedings of the 22nd Meeting of 'Archeologie Et Globe' 2021, Geneva, Switzerland / ed. by C. Aberg et al. Oxford : Archaeopress, 2022. P. 211-224.
7	м. Егелін, земля Саксонія-Ангальт, Німеччина.	1961 рік.		Ціла	Довжина – 8,5 см, стрижня – 6,6 см; наверх – 15,4 см.	Ріг оленя	1		Поруч з головою.	Чоловік, 30-40 років.		Культура шнурової кераміки	Grabbeigaben von Egelin. Landesmuseum für Vorgeschichte Halle (Saale-Anhalt) : museum-digital, 2018. URL: https://nli.museum-digital.org/object/11152 (Дата звернення: 22.06.2025).

8	м. Ехліц, район Заале, земля Саксонія-Ангальт, Німеччина. Поховання 25769.	2009 рік.		Ціла	Довжина – 6,7 см, ширина наверху – 1,2 см, висота бокових дисків наверху – 1,1 см, їх ширина – 0,8 см.	1		В районі грудної клітки.	Жіноче		Шпилька для волосся з виступаючим наверху	Культура дзвоноподібних келихів	Andrea Moser, Madeleine Fröhlich, Wie Perlen an einer Schnur – Gräber der Glockenbecherkultur in Oechlitz, Saalekreis Archäologie in Sachsen-Anhalt Sonderband 26, 2017 p. 315-330.
9	м. Тіфенбронн, поблизу Регенсбурга, Баварія, Німеччина. Поховання 3.	Петер Шреттер, 2001 рік.	Зображення відсутнє	—	—	Ріг оленя	1	—	Коллективное погребение глной человек (не місцевий згідно ДНК аналізу), очок та 4 рідня дівчинка	Кремене лезо	Культура шнурової кераміки	Kristian Kristiansen, Diet and Mobility in the Corded Ware of Central Europe, PLoS One, 2016 May 25, p. 6.	
10-11	м. Гольцен, район Заале, Саксонія-Ангальт, Німеччина.	—		—	—	Ріг оленя	2	—	—		Мушля перетворена з лувасоним хрестоподібним орнаментом.	Культура шнурової кераміки	Коллекція Земельного музею доісторичної епохи у Галле (Landesmuseum für Vorgeschichte in Halle), Саксонія-Ангальт (Німеччина).

17	с Крушин, Польша (Нижньосілезьке воєводство)	—		Ймовірно відштовпани бокової виступи наверх.	—		1		—	—	—	Рання бронзова доба	Kosko A. Trails of 'early bronze' pontic cultures in the development of lowland and eastern european forest cultural environments in the baltic southern drainage basin, an outline of the state of research. // Baltic-pontic studies. 2014. vol. 19. p. 59-68.
18	м. Біскупець, Польша (Општинського повіту Земчино- Мазурського воєводства.)	—		Ціла	—		1	—	—	—	—	Рання бронзова доба	Kosko A. Trails of 'early bronze' pontic cultures in the development of lowland and eastern european forest cultural environments in the baltic southern drainage basin, an outline of the state of research. // Baltic-pontic studies. 2014. vol. 19. p. 59-68.
Металеві молоточкоподібні шпильки													
1	с. Ремделло, Північна Італія. Поховання 55 II.	1886 рік.		Ціла	Довжина – 17,3 см.	Срібло	1		В районі грудної клітки.	—		Культура Ремделло	Kosko A. Trails of 'Early Bronze' Pontic cultures in the development of lowland and Eastern European forest cultural environments in the Baltic southern drainage basin: An outline of the state of research/ Baltic-Pontic Studies. 2014. Vol. 19. P. 59-68.

4 трикутних крем'яних наконечників стріл з
ніжкою, 1 маленьке біле мармурове колесо у
формі злітки.

2	Комплекс Аладз/Хом/Анапоз Тречена "Царські гробниці".	1935-1939 роки.			—	—	Срібло	6		—	—		Хаттійська культура	Бонгард-Левін, Г. М., Дюков, Д. В., Дерев'яко, А. П., Кучера, С. Р. та ін. Археологія зарубіжної Азії: Учебное пособие для студентов вузов, обучающихся по специальности "История". Москва: Высшая школа, 1986. С. 87.
---	--	-----------------	---	--	---	---	--------	---	--	---	---	---	---------------------	--

РЕЗЮМЕ

У магістерській роботі здійснено комплексний аналіз артефактів ямної культурно-історичної спільності – молоточкоподібних шпильок, з акцентом на пошук і дослідження цих предметів поза усталеним ареалом поширення. Під час опрацювання 92 знахідок цих предметів, була проведена їх всебічна оцінка, вивчена типологія, досліджено супутній інвентар та соціальну приналежність похованих.

Значна увага також приділена культурним контактам та виділенню нових зон знахідок молоточкоподібних шпильок, а на основі отриманих даних створено комплексні таблиці та інтерактивну мапу які стали підсумком даної роботи та перспективним фундаментом для майбутніх досліджень.

SUMMARY

The master's thesis is devoted to a comprehensive analysis of artifacts of the Yamna cultural complex — hammer-headed pins with an emphasis on the search for and study of these items outside their established area of distribution. During the processing of 92 finds, a comprehensive assessment was carried out, their typology was studied, and the accompanying inventory and social affiliation of the buried were investigated.

Considerable attention was also paid to cultural contacts and the identification of new areas where hammer-headed pins were found. Based on the data obtained, comprehensive tables of finds and an interactive map were created, which became the result of this work and a promising foundation for future research.